

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwen-geschiedenis en verschijnt in februari, juni en oktober.
Informatie op Internet: <http://www.let.ruu.nl/hist/info/VVG/>

Redactie

Zonneke Matthée (hoofredactie)
drs. Marije Groos (eindredactie)
drs. Marijke Huismans (eindredactie)
drs. Lizzy Jongma

Redactie-adres

Schokkerwerf 1
2317 DM Leiden
Tel/fax: 071-5215873
E-mail: zmatthee@worldonline.nl

Lidmaatschap/abonnement

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel. 020-6651318 (fax 020-6655812)
Contributie 1998:
f 40,00 per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer, of inkomen onder f 1500,00 p.m.)
f 55,00 per jaar (lid)
Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht in de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering. Abonnee f 30,00; instellingen f 40,00
Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG gironummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro.
Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie.
De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: 071-5215873

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

- voorzitter: **dr. Maria Grever**
Tel. wk. KUN 024-3615761 (fax 024-3612807) e-mail: M.Grever@let.kun.nl
- 1e secretaris: **drs. Ellen de Dreu**
Tel. wk. 030-2536476, e-mail: Ellen@dutch.nl
- 2e secretaris: **drs. Marianne Boere**
Tel. wk. IIAV 020-6651318, e-mail: boere@iiaiv.nl
- Penningmeester: **drs. Anneke Linders**
Tel. 020-6723263, e-mail: Linmos@xs4all.nl
- **drs. Esther Captain**
Tel. wk. 030-2538231, e-mail: Esther.Captain@let.uu.nl
- **Evelien Rijbsbosch**
Tel. wk. IIAV 020-6650820, e-mail: Rijbsbosch@iiaiv.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en RIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH

dr. Berteke Waaldijk
Homeruslaan 58
3581 MJ Utrecht
Tel. wk. UU 030-2536151

Correspondentieadres VVG

p/a IIAV
Obiplein 4
1094 RB Amsterdam
Tel. 020-6651318 (fax 020-6655812)

ISSN 1382-3914

Lay-out: E. van Dusseldorp, Utrecht

Druk: Zet & Print, Naarden

Foto

omslag: Truus Menger (foto Mark Kohn)

Het wonderbaarlijke al'fabet (m)

'Iedereen die de kans krijgt door de magazijnen van de KB in Den Haag te dwalen, komt onder de indruk van de rijkdom, de veelheid, de verrassende diversiteit. Alle aspecten van ons bestaan, van onze geschiedenis kom je daar tegen. Dat willen wij, juist in dit jubileumjaar, aan iedereen laten zien.'

Zo lees ik in de eerste zin uit het Bijschriften-boekje van de tentoonstelling in de Nieuwe Kerk in Amsterdam ter ere van 200 jaar KB. Vol verwachting rijd ik het middenschip binnen waar ik een boekenkast van veertig meter lang, negen meter breed en negen meter hoog aanschouw. Indrukwekkend! 'Alle aspecten van ons bestaan', mijmer ik.

De **A** van alles, als begin van de tentoonstelling, ja dat kan ik me voorstellen. De **B** van Blaeu, gewijd aan de cartografie, met schitterende atlas-sen. De **C** van competitie, van valkerij tot voet-bal, hm... De **D** staat voor doremi, met allerlei werken uit muziekboeken. Onder de **E** van Elegast de oudste werken uit de Nederlandse let-terkunde.

De **F** van fysiek, boeken over anatomie. En jawel, van de 11 tentoongestelde exemplaren kom ik zowaar Aletta Jacobs *De vrouw. Haar bouw en haar inwendige organen* tegen. Ook een collectie kookboekjes waar één van de weinige heren, mij-heer Montignac niet ontbreekt.

De **G** van groenvraat, de bedreiging van elk boek, de **H** van hoeren? Nee, nee van hooggeleerd, er bestaan zeker geen hooggeleerde vrouwen? dacht ik nog even bij het bekijken van al die hoogge-leerde werken, maar realiseerde me er toch een paar persoonlijk te kennen. Die zullen wel ver-meld worden bij de **J** van jaartal dacht ik mon-ter. Maar ik lees over de Vrede van Rijswijk en over Napoleon en de **K** van kruitdamp spreekt voor zich. Bij de **L** aangekomen schoot meteen Clinton door m'n hoofd. De **L** stond niet voor lul maar voor lust. Lust ingericht als een peepshow, compleet met rode velours gordijnen, gluurhokjes en een ronddraaiend podium met voornamelijk kookboeken van vooral mannelijke auteurs. De **M** kon ik raden. Madonna. Zowel de heilige Madonna van Fouquet (die rol kennen we nu wel) als de zinnelijke extraverte popster Madonna. De **N** van natuur, dat moet ook vrouwelijk zijn. Maar van de 21 items kwam ik alleen Maria Sebilla Merian tegen.

De **O** van Oranje was redelijk in evenwicht (m/v). Vervolgens bekijk ik de **P** van praal, de **Q** van quarto, de **R** van reiskoorts, ja hier kom ik Carolien Visser tegen tussen de 28 items, de **S** voor schaaak en bij de **T** van trend kom ik een boekje tegen dat Helena Josepha van Houtum cadeau kreeg bij haar intrede in het klooster op 30 april 1779. Bij de **U** van universum, de **V** van vriend, de **W** van Winnetou, de **X** van xerografie, de **Y** van Ystroom vind ik nauwelijks een vermelding over een vrouw, zodat ik bij de **Z** van zoeken bedenk dat deze expositie, hoewel indrukwekkend, er toch onmiddellijk een nieuwe tentoonstelling samenge-steld moet worden, waar vrouwen wat meer van hun voormoeders in terug kunnen vinden. Want dat mag je in 1998 toch wel verwachten als je het hebt over alle aspecten van ons bestaan.

Zonneke Matthée

DIERENBESCHERMING

- Vogels en vrouwen
Fia Dieteren 3

VROUWENBESCHERMING

- Tegen wet en zeden
Ellen van de Heiligenberg 6

PROMOVEREN

- Geleerde Romeinse vrouwen
Emely Hemelrijk 9

SPIEGEL

- "Den ernst der vrouwentak"
Jacques Dane 11

TECHNOLOGIE

- Mechaniek van de verandering
Marlou Schroven 14

INTERVIEW

- Nanda van der Zee
Truus Menger 17

ALMANAK

- "Civilis" dochters
Esther Velthuis 20

NEDERLANDS-INDIË

- 'Het licht schijnt overal',
1894-1919
Juliette van der Heijden 23

TENTOONSTELLING

- Het Droste-effect
Dineke Stam 26

RECENSIE

- Geschapen om te scheppen
Simone Veld 27

VERS VAN DE PERS

- 28

IFRWH

- 29

HISTORICA-SERVICE

- 30

Vogels en vrouwen

Over de relatie tussen vrouwenbeweging en vogelbescherming omstreeks 1900

Fia Dieteren

In 1893 maakten Cecile Goekoop en haar man een rondreis door de Verenigde Staten van Amerika. Grote delen van het land werden doorkruist. Zo werd in september een bezoek gebracht aan een struisvogelfarm in Californië en in oktober aan de Wereldtentoonstelling in Chicago, waar zij het Woman's Building bezocht.¹ Het bezoek aan de struisvogelfarm had te maken met Cecile's betrokkenheid bij de dierenbescherming, in het bijzonder de vogelbescherming. Ze had een jaar tevoren de *Bond ter Bestrijding eener Gruwelmode* opgericht samen met haar moeder en zuster. Aan hen schreef ze "dat het dragen van struisvederen geen enkel bezwaar kan opleveren".² Ze had zich er persoonlijk van kunnen overtuigen dat "de vogels van hunne lange vederen ontdaan worden zonder het geringste nadeel of pijn". Deze twee uitstapjes lijken op het eerste gezicht weinig met elkaar te maken te hebben, maar bij een tweede blik vertonen zij toch raakvlakken.

Over de raakvlakken van vrouwenbeweging en dierenbescherming is de laatste jaren in de geschiedschrijving een kleine discussie op gang gekomen. De kwestie is daarbij van twee kanten benaderd: vanuit de geschiedenis van de vrouwenbeweging en vanuit de geschiedenis van de dierenbescherming. Ulla Jansz ziet geen hechte relatie tussen feminisme en dierenbescherming. In haar proefschrift over de eerste feministische golf heeft zij erop gewezen dat er na afloop van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid uit kringen van de vrouwenbeweging kritiek was op de aandacht voor zaken als anti-vivisectie en vegetarisme. Volgens Jansz was die aandacht vooral het werk van Marie Jungius, een van de organisatrices van de tentoonstelling; zij heeft "haar eigen - niet in brede feministische kring gedeelde - opvattingen over wat er tot het vrouwenvraagstuk hoorde sterk laten gelden", aldus Jansz.³

Carel Davids heeft de zaak van de andere kant benaderd in zijn studie van de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren. Daarin constateert hij onder andere dat tussen 1870 en 1914 het aandeel van vrouwen onder de leden van de vereniging sterk toenam en dat zich vanaf de jaren negentig een 'feminisering' begon af te tekenen. Davids is van mening dat deze ontwikkeling gezien kan worden als een aspect van de vrouwenemancipatie. Dat op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid het initiatief werd genomen tot oprichting van de afdeling Delft van de vereniging

voor dierenbescherming is voor hem een teken van deze band. En naast Marie Jungius voert Davids ook nog Suze Groshans en Cecile Goekoop op als personen die zorgden voor een verbintenis tussen de bewegingen voor bescherming van dieren en de vrouwenbeweging.⁴

Een tussenweg lijkt Amanda Kluvelde te bewandelen. In haar artikel over anti-vivisectie en feminisme staat alweer Marie Jungius centraal; uitgangspunt van Kluvelde is echter niet Jungius' rol in de vrouwenbeweging maar haar vooraanstaande positie in de Nederlandsche Bond tot Bestrijding der Vivisectie (NBBV). Vandaaruit onderzoekt zij het verband tussen feminisme, vrouwen en anti-vivisectie. De vergelijking van de Nederlandse met de Engelse beweging heeft haar inzicht in dat verband verhelderd. Enerzijds lijkt de Nederlandse anti-vivisectie-beweging op de Engelse in die zin dat vrouwelijke leden in de meerderheid waren en dat de anti-vivisectie door het publiek als een vrouwenzaak werd gezien, maar - anders dan in Engeland - is in Nederland de eerste nooit ondergeschikt geweest aan het laatste. Volgens Kluvelde was "de NBBV [...] veel meer dan haar Engelse tegenhangers verbonden met andere humanitair-idealistische organisaties die eerder de "nieuwe mensch" en niet zozeer de "nieuwe vrouw" centraal stelden".

In die opstelling en in het feit dat het leiderschap van de anti-vivisectie-beweging uiteindelijk in handen van mannen

kwam, moet volgens Kluvelde de verklaring gezocht worden voor het feit dat deze beweging, die vanaf het begin (1890) een groot aantal vrouwen telde, in de twintigste eeuw meer een mannenorganisatie werd.⁵ Wat voor de NBBV geldt, gaat ook in grote lijnen op voor de vogelbescherming in Nederland. De beweging had aanvankelijk een hoog percentage vrouwelijke leden; in 1899 ongeveer 80 procent. Een aantal van die leden was ook actief in de vrouwenbeweging, zoals Cecile Goekoop. Na 1900 liep het aandeel van vrouwen in bestuur en ledenbestand terug.

Gruwelmode

In 1892 richtte Douairière De Jong van Beek en Donk, gravin Nahuis, samen met haar dochters Elsa en Cecile en met twee vriendinnen de Bond ter Bestrijding eener Gruwelmode op. In het blad *Voor onze Dames. Tijdschrift voor modes en fraaie handwerken* deed de bond 'een beroep op de Nederlandsche vrouwen' om niet langer aan de heersende mode "om vrouwenhoeden en vrouwenkleederen met *wreed gedoodde* vogels op te *schikken*" mee te *doen*.⁶ Leden van de bond verplichtten zich "geen opgezette vogels of vederen van gedoodde vogels te dragen of te kopen". De vederen van struizen, hanen, ganzen en pauwen waren hiervan uitgezonderd, "daar zij dezen in den ruitijd toch verliezen; zoowel als die van faisanten en patrijzen, omdat deze vogels als elk ander wild niet ter wille hunner vederen maar als voedsel worden gedood". Er waren nog tal van gruwelen waartegen de Bond zich verzette; zoals het levend stropen van de colibris "om den glans hunner vederen te behouden". Ook de reiger was slachtoffer van de gruwelmode. Deze vogel werd vooral gejaagd om de 'aigrette', een speciaal soort veren dat de vogel draagt als er jongen in het nest zijn. Doordat hij niet van het nest wijkt en zijn jongen beschermt is hij een gemakkelijke prooi. Niet alleen de oude vogel, ook de jongen zijn dus de dupe.

De boodschap is duidelijk:

"Welke beschaafde vrouw zal, na algemeene bekendheid dezer feiten, den treurigen moed hebben medeplichtig te zijn aan deze verregaande wreedheid. Medeplichtig immers is elk kooper der ter dood gemartelde diertjes. Het is zondigen tegen de natuur, terwille eener dwaze ijdelheid, hare schoonste kinderen te verdelgen, zoowel als tegen datgene, wat den menschen, en vooral der vrouw het heiligste zijn moest: medelijden, ontferming!"⁷

De bijna religieuze terminologie van deze oproep lijkt sterk op die van Jungius' anti-vivisectie-beweging. Ook in de vogelbescherming wordt een beroep gedaan op medelijden en op vrouwelijke, moederlijke gevoelens. Maar kan de bond op grond hiervan als een onderdeel van de vrouwenbeweging gezien worden? Zeker is dat de bond zichzelf als een maatschappelijke organisatie is gaan zien. In reactie op kritiek van buitenaf stelde de bond zich op een lijn met "elke andere vereniging, die tegen eene maatschappelijke kwaal te velde trekt". Door de vogels te beschermen, beschermde de bond de mens, die immers bij het uitsterven van vogelsoorten te maken zou krijgen met insectenplagen die de oogst zouden kunnen vernietigen. Bovendien, zo meende het bestuur, was "medegevoel voor zwakke, kleine schepseltjes een onderdeel [...] van het medegevoelen der groote smart in de wereld". De bewegingen die zich expliciet met die grote smart bezighielden wilde de bond niet in de wielen rijden en daarom vroeg men van de leden ook "geen tijd, geen geld, geen zorg [...] alleen het niet dragen, niet koopen van wreed vermoorde wezentjes". Daartoe deden de oprichtsters een beroep op de 'fijnvoelende vrouwen' in hun omgeving en werd er ook in het buitenland een zustervereniging opgericht.⁸ Er werd geen verband gelegd tussen (de strijd voor) de bescherming van vogels en de bevrijding van de vrouw. Wel klinkt in het tweede jaarverslag door dat de beweging zichzelf tot doel stelde om op een vrouwelijke wijze een maatschappelijk kwaad op te lossen en lijkt zij zich te zien

als een manier om vrouwen invloed te geven in de openbare sfeer. Zij is dan ook teleurgesteld als de respons van de kant van de vrouwen te gering blijft om dat doel te bereiken en vindt het 'pijnlijk' een beroep te moeten doen op de wetgever.⁹

Feminine, niet feministisch!

Niet alleen in de bond van de dames De Jong van Beek en Donk c.s. was men van mening dat vrouwen in dezen een speciale missie hadden, ook daarbuiten werden dergelijke geluiden geventileerd. Zo

deed ene Philomithes (vogelliefhebber) in zijn brochure over het vogelvraagstuk een speciaal beroep op 'de Nederlandsche vrouwen'.¹⁰ Dit pamflet verscheen in 1898, het jaar van de tentoonstelling, die onder Cecile's leiding was georganiseerd. Er was geen lezing over Vogelbescherming en ook verder kwam het thema op de tentoonstelling niet expliciet ter sprake. Goekoop had zich dus wat terughoudender opgesteld dan Jungius. Toch klonken de inzichten van de Bond wel door in andere hier genomen initiatieven. Zo was het voor de Vereeniging tot Verbetering van de Vrouwenkleeding (1899) vanzelfsprekend dat zij het martelen van vogels afkeurde.¹¹ De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat de verenigingen elkaar kenden, maar slechts voor een zeer klein deel elkaar overlappen. Dat geldt voor de inhoudelijke kant van de zaak en voor de aanhang. Een vergelijking van de lijst van contribuanten van de Tentoonstelling uit 1898 met de ledenlijst van de vogelbescherming uit 1899 maakt enerzijds duidelijk dat de lijst met namen van vrouwen van wie bekend is dat zij bij beide bewegingen betrokken waren, met enige tientallen kan worden uitgebreid, maar geeft geen aanleiding om te concluderen dat de aanhang van de vogelbescherming bestond uit vrouwen die zich bij de vrouwenbeweging betrokken voelden. In een plaats als Groningen leverden 6 van de 20 vogelbeschermsters een donatie aan de Tentoonstelling; en dat was veel in vergelijking met andere steden. Binnen de groep Groningse contribuanten - 50 in totaal - vormden de vogelbeschermsters een kleine minderheid. De hoogte van de contributie is geen plausibele verklaring voor het geringe aantal contribuanten uit vogelbeschermingskringen; de aanhang van de laatste was voor een groot deel van hoog-burgerlijke en adellijke komaf.¹² Dat tijdens of vlak na de tentoonstelling het initiatief werd genomen de vogelbescherming te reorganiseren doet echter vermoeden dat het onderwerp in de wandelingen wel onderwerp van gesprek is geweest.

De oprichting van deze Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Vogels is niet zonder strubbelingen gegaan. Uiteindelijk werd besloten dat de Bond ter Bestrijding eener Gruwelmode opging in een landelijke organisatie.¹³ Uit de naamgeving alleen al mag afgeleid worden dat deze club zich niet meer uitsluitend op vrouwen richtte, maar in het bestuur en in het ledenbestand vormden vrouwen wel nog de overgrote meerderheid: 8 van de 11 bestuursleden, onder wie de presidenten, de secretaresse en de penningmeesteres waren van het vrouwelijk geslacht en de

"FOOT

Hoed van rood vilt met fluweelen garneering.
De veren op de hoed zijn van een papegaai, en
dat is uit den boze."

GOED

Vilt en hoed met fluweel en vedergarneering. In deze hoed zijn 'touffjes struisveeren en gebo-gen haneveeren' verwerkt. Deze hoed zou dus wel de goedkeuring van de Bond ter Bestrijding eener Gruwelmode kunnen wegdragen."

bestond het 14-koppige bestuur al voor het merendeel uit mannen. De belangrijkste bestuursfuncties werden wel nog steeds door vrouwen vervuld, maar ook dat zou in de jaren daarna snel verdwijnen: In 1916 maakte geen enkele vrouw meer deel uit van het dagelijks bestuur van de vereniging; drie vrouwen figureerden nog als 'gewone' bestuursleden. Ook het ledenbestand was aan het de-feminiseren; van de 120 nieuwe leden die zich in 1911-1912 aanmeldten was minder dan de helft (48) vrouw.¹⁴

Nieuwe richting

De jonge vereniging werd blijkbaar in de eerste decennia voor mannen meer en voor vrouwen minder aantrekkelijk. Dat was het gevolg van een samenloop van omstandigheden. Een van die omstandigheden is de opkomst van de natuurbeschermingsbeweging, zoals de oprichting van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in 1905. Henny van der Windt heeft er in zijn studie over de Natuurbescherming in Nederland op gewezen dat de leden van Natuurmonumenten vaak een bijzondere belangstelling hadden voor vogelbescherming en dat de bestuursleden van Natuurmonumenten vaak ook zitting namen in het bestuur van aanverwante organisaties. De Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Vogels behoorde ook tot die groep.

Een van de eerste mannen uit de natuurbeschermingsbeweging die tot de vogelbeschermingsvereniging toetrad, was dr. Büttikofer, ornitholoog en directeur van de Rotterdamse die-rentuin.¹⁵ Zijn invloed klinkt door in de formulering van de statuten van de nieuwe vereniging, waarin de doelstelling als volgt wordt geformuleerd:

"bevorderen dat op doeltreffende wijze, met inachtneming van de lessen der ornithologische wetenschap, over alle in vrijheid levende vogels [...] zooveel mogelijk de beschermende hand worde uit-gestrekt, met name te steunen en verder te doen ontwikkelen wat in die richting reeds bij de wet in onderscheidene Staten is geschied".

De invoering van deze nieuwe statuten werd enige tijd tegen-gehouden omdat een aantal leden 'afstand van alle vederen tooi' verplicht wilden stellen, terwijl anderen er geen kwaad in zagen "de vederen te dragen der cultuurvogels die gedood zijn ten einde den mensch tot voedsel te dienen".¹⁶

Dit was een discussie die paste bij de 'oude' bond tegen de gruwelmode; een bond die, geïnspireerd door een gevoel van medelijden, haar doel had trachten te bereiken. Een bond die

douairière werd voor haar grote verdienste geëerd met de titel van 'Eere-Presidente'. Van de ruim duizend leden lag het aandeel van vrouwen rond de 80 procent. Anders dan de dierenbescher-ming die in de loop van de tijd 'gefemini-seerd' raakte, was de vogelbescherming dat al bij haar 'geboorte'. Des te opvallender is het dat in de jaren waarin de dierenbe-scherming femini-seerde, de vogelbe-scherming juist lijkt te de-feminiseren. Alleen al een blik op de samenstelling van het bestuur enkele jaren na oprichting maakt dat duidelijk. In 1905

ernaar streefde de gruwelmode uit te bannen met de steun van vrouwen en zonder dat daar wetten voor nodig waren. Zolang die koers binnen de vereniging werd aangehouden, kon one-nigheid over hoe absoluut men het dragen van vogelveren wilde verbieden, het vrouwelijk karakter van de vereniging niet echt bedreigen. Maar in de veranderde verhoudingen gaf de onenigheid binnen de oude aanhang de nieuwe stroming gelegenheid de leiding over te nemen. In een vereniging die op basis van wetenschap en utiliteitsdenken wetgeving op dit terrein wilde bevorderen, werd de strijd tegen de gruwelmo-de van ondergeschikt belang en daarmee werd de vereniging voor vrouwen minder aantrekkelijk.¹⁷

Fia Dieteren is werkzaam bij de Vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Utrecht.

1. Maria Grever en Berteke Waaldijk, *Feministische openbaar-heid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898*. Amsterdam, 1998.
2. Cecile's mening werd door haar zus Elisabeth opgenomen in het tweede jaarverslag van de Bond ter Bestrijding eener Gruwelmode, afgedrukt in: *Voor de dames* 2 (1894) 24.
3. Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*. Amsterdam, 1990, p. 84.
4. Carel Davids, 'Aristocraten, juristen, financiers en feminis-ten. Het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland voor de Eerste Wereldoorlog'. In: *Volkskundig Bulletin* 13 (1987), pp. 157-200, vooral 166 en 196-197.
5. Amanda Kluvel, 'Anti-vivisectionisme en feminisme: de strijd van Marie Jungius tegen "een kwaad dat uit de samen-lewing moet verdwijnen"'. In: Rineke van Daalen en Marijke Gijs-wijt-Hofstra, *Gezond en wel. Vrouwen en de zorg voor gezondheid in de twintigste eeuw*. Amsterdam, 1998, pp. 141-154. Idem, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressie-ve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten*, 1890-1940 (begin 1999).
6. *Voor onze dames*, 15 oktober 1892. Eenzelfde oproep ver-scheen in het blad van de dierenbeschermers Androcles 24 (1892) 1, pp. 14-15.
7. *Voor onze dames*, 15 oktober 1892.
8. *Voor onze dames*, 15 maart 1893.
9. *Voor onze dames*, 15 maart 1894.
10. *Het vogelvraagstuk*, door Philornithes opgedragen aan de leder der 1e en 2e Kamer en de Nederlandsche vrouwen (1898). Aangetroffen in Archief Artis Magistra Natura (GAA), 2051.
11. Carin Schnitger en Inge Goldhoorn, *Reformkleding in Nederland*. Utrecht, 1984, p. 3.
12. Nederlandsche Vereniging tot Bescherming van Vogels. Verslag over 1899, 18-40. IIAV, archief Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, Jaarverslag 1897-1898.
13. Verslag over 1899, 1-2.
14. Deze alinea is gebaseerd op de jaarverslagen van de Nederlandsche Vereniging tot Bescherming van Vogels 1900-1912.
15. Henny van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*. Amsterdam/ Meppel, 1995, p. 59.
16. Verslag van den staat der Nederlandsche Vereniging tot Bescherming van Vogels over het jaar 1901, 1-2.
17. Ido de Haan en Henk ter Velde hebben erop gewezen dat omstreeks 1900 ook in andere bewegingen een verandering in politieke stijl optrad, zie 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland. 1848-1900'. In: *BMGN* 111(1996), pp. 167-200. Het lijkt mij de moeite waard hun inzichten ook te gebruiken voor de analy-se van de positie van vrouwen in bewegingen als de hier besproken vogelbescherming. Idee ingegeven door lezing van Marjan Schwegman, Utrecht 10 oktober j.l.

Tegen wet en zeden

Zorg voor ongehuwde moeder en kind ten tijde van de eerste feministische golf

Ellen van den Heiligenberg

Honderd jaar geleden werd vanuit feministische kringen de vereniging Onderlinge Vrouwenbescherming opgericht. Het doel van deze vereniging was de hulpverlening aan ongehuwde moeders eens anders aan te pakken dan de al bestaande religieuze, moreel beladen, filantropische instellingen deden. De initiators wilden dit doen door praktische hulpverlening te combineren met openbare acties tegen de heersende moraal en wetgeving. Ellen van den Heiligenberg gaat na in hoeverre deze theoretische doelstellingen in overeenstemming waren met de praktijk.

Eind vorige eeuw was de maatschappelijke situatie van een ongehuwde moeder ronduit slecht. Op zowel moreel als juridisch gebied werd ze behandeld als de paria van de maatschappij. Volgens Wilhelmina Drucker, voorvechtster van vrouwenbelangen en zelf 'onecht' kind, was er voor een ongehuwde moeder in 1895 vaak geen andere keuze dan uit deze drie:

"zelfmoord als gevolg van wanhoop over een gebroken leven, kindermoord, gepleegd in een cumulatieve van smart en angst of prostitutie als laatste redmiddel om in haar onderhoud en dat van een rampzalig kind te voorzien."

Hier voegde Drucker nog aan toe:

"waar zij het [de geboorte van het kind, E.v.d.H.] niet door a.p. [abortus provocatus, E.v.d.H.] tracht te voorkomen."¹

Toch was er voor een deel van de ongehuwde moeders nog een vierde keuze, namelijk hulp zoeken bij derden. Al rond 1840 werd voor het eerst, vanuit protestants-christelijke hoek, een initiatief op het gebied van ongehuwde moederzorg ontloopt. Andere religieuze instellingen volgden de jaren erna. De hulp die zij gaven, was filantropisch, religieus en moraliserend. In 1894 vatten verschillende feministen het idee op om ongehuwde moeders op een andere manier te helpen. Na drie jaar kwam de vereniging Onderlinge Vrouwenbescherming (OV) ter wereld. Het streven was de ongelukkige misleide te steunen totdat zij als fiere vrouw de verzorging van haar kind op zich kon nemen en een zelfstandig bestaan kon leiden. Een mooi ideaal dat echter in praktijk anders bleek uit te pakken.

Gevallen vrouwen

Veertig jaar voor de oprichting van OV werden de eerste hulpverleningsinitiatieven genomen vanuit protestants-christelijke kringen. Zo was er de Vereniging tot opbeuring van boetvaardige gevallen, opgericht in 1846 te Amsterdam.

Na deze eerste initiatieven en eerste verenigingen duurde het nog jaren voordat de eerste tehuizen kwamen. Pas in 1880

opende W.J. Roos het eerste tehuis 'Bath-Palet' ofwel 'Huis van Ontkoming'. Dergelijke initiatieven werden meestal genomen door zeer betrokken dames en heren uit de gegoede burgerij. Zij hadden genoeg geld en tijd om als vrijwilliger actief te zijn. De oprichter van 'Bath-Palet', W.J. Roos, was godsdienstonderwijzer, evangelist en voorzitter van de Amsterdamse Vereniging tot Bestrijding van Prostitutie. Het tehuis werd beheerd door de weduwe en wasvrouw Palthe. Zij kon er vier vrouwen en hun kinderen opvangen. In 1884 stichtte de Sint Magdalenavereniging tot Redding van Rooms-Katholieke gevallen vrouwen het eerste katholieke tehuis voor ongehuwde moeders.

Uit de namen van de hierboven genoemde instellingen valt af te lezen hoe over de ongehuwde moeder gedacht werd: zij was een gevallen vrouw. Wel werd enig onderscheid gemaakt tussen de ongehuwde moeder, die gezien werd als 'misschien te redden' en de prostituee, die 'niet meer te redden' was. De bedoeling achter de initiatieven was dan ook ongehuwde moeders te redden van de zonde, door een combinatie van praktische hulpverlening en een moraliserende, religieuze aanpak.

Als alternatief voor de eerste ongehuwde moederzorg richtten op 1 juli 1897 feministen van verschillend pluimage de vereniging Onderlinge Vrouwenbescherming op. De belangrijkste initiators van OV waren twee vriendinnen, A.W.L. Versluys-Poelman en M.W.H. Rutgers-Hoitsema.

Versluys-Poelman was liberaal van overtuiging. Vanaf 1901 was zij lid van het oprichtingsbestuur van de Vrijzinnige Democratische Bond en ten tijde van de oprichting van OV was zij tevens voorzitter van de Vereniging van Vrouwen Kiesrecht (VvVK). Ook Rutgers-Hoitsema had een bestuurlijke functie bij de VvVK. Zij echter was overtuigd socialist: eerst lid van de Sociaal Democratische Bond, later van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij.

Versluys-Poelman en Rutgers-Hoitsema hadden al vanaf 1894 het idee een instelling op humanitaire grondslag voor

ongehuwde moederzorg op te zetten. Dat OV pas drie jaar later van de grond kwam, had te maken met enerzijds tegenstand van buitenaf en anderzijds met onenigheid tussen de oprichters onderling.

Onzedelijk gedrag

Het debat rondom de oprichting van OV werd gevoerd tussen voor- en tegenstanders en tussen voorstanders onderling in tijdschriften als *Evolutie, Belang en Recht, Sociaal Weekblad, De Vrouw* en *Vragen des Tijds*. In het debat stond vooral één onderdeel van de praktische hulpverlening centraal: de verzekering voor kraamvrouwen. Het idee was dat alle vrouwen zich bij OV moesten kunnen verzekeren voor het krijgen van financiële steun tijdens de eerste weken na een bevalling. Zowel leden en andere betrokkenen als tegenstanders van OV vroegen zich af of een dergelijke verzekering niet alleen maar aanleiding zou geven tot onzedelijk gedrag. Uiteindelijk werd wel voor de verzekering gekozen.

Het tweede euvel waardoor de oprichting van OV vertraagd werd, was dat Versluys-Poelman en Rutgers-Hoitsema uiteenlopende ideeën hadden over de op te richten vereniging. Hun verschillende opvattingen werden reeds bij het bedenken van een naam voor de vereniging zichtbaar:

"Mijn schrijven zal dan ook slechts kort zijn en zich bepalen tot het verhalen van hetgeen er gebeurd is betreffende eene op te richten vereniging door Amalasuntha [pseudoniem van Rutgers-Hoitsema, E.v.d.H.] "Onderlinge Moederhulp" genoemd, door mij bedoeld "Onderlinge Vrouwenbescherming" te heten."²

Dit schreef Versluys-Poelman naar aanleiding van een artikel van Rutgers-Hoitsema over de 'Sexueele verhoudingen in onze moderne maatschappij'.

Versluys-Poelman koos nadrukkelijk voor het woord 'vrouwen' in de benaming van de vereniging, omdat het woord 'moeders' de lading van haar idealen niet dekte. Zij wilde

vrouwen, niet alleen moeders, leren een zelfstandig leven op te bouwen. Zij geloofde dat alleen door middel van vrouwenkiesrecht een einde zou komen aan wetgeving, die de vrouw ondergeschikt maakte aan de man. Omdat zij in tussenoplossingen geen heil zag, richtte zij zich in de praktijk op de maatschappelijke positie van vrouwen: het opvoeden tot economische zelfstandigheid zodat vrouwen onafhankelijk werden van anderen, wetten en moraal. Haar streven was dat alle vrouwen hieraan meewerkten zonder onderscheid te maken tussen helper, geholpene, moeder of geen moeder, katholiek of protestant, rijk of arm.

Ook Rutgers-Hoitsema streefde naar gelijke morele en wettelijke rechten voor mannen en vrouwen. Zij zag echter juist heil in een 'stappenplan'. Volgens haar was het zinvoller aan te sturen op wetwijzigingen betreffende alle zaken rondom de vrouwenkwestie, niet alleen vrouwenkiesrecht. Daarnaast maakte Rutgers-Hoitsema een moreel onderscheid tussen jonge moeders die niet slecht waren maar onvoorzichtig, lichtgelovig of zwak, en jonge moeders die wel slecht en onzedelijk waren. Aan deze laatste groep vrouwen wilde zij geen hulp verlenen.

Versluys-Poelman vond de aanpak van Rutgers-Hoitsema half werk, maar liet in het hierboven aangehaalde artikel wel weten dat zij haar capaciteiten desondanks hoog achtte. In hetzelfde artikel gaf Versluys-Poelman te kennen dat zij haar handen van de hele zaak af zou trekken en droeg al de door haar verzamelde gegevens en contacten over aan Rutgers-Hoitsema.

Dubbele moraal

Ondanks al het verkregen materiaal lukte het ook Rutgers-Hoitsema niet de vereniging op eigen kracht op te richten. Het hele plan leek te mislukken. Om het initiatief te redden was Versluys-Poelman bereid om met Rutgers-Hoitsema samen te werken.

Gezien de uiteenlopende ideeën zou de samenwerking alleen slagen als beiden het gemeenschappelijk streven helder voor ogen stond. Dankzij de bemiddelende capaciteiten van dr. Rutgers, echtgenoot van Rutgers-Hoitsema en net als zij feminist, socialist en verbonden aan de Nieuw-Malthusiaansche Bond, lukte het beide dames persoonlijke doelstellingen 'in de wacht' zetten. Hij stelde de praktische hulpverlening centraal en niet de idealen:

"Wat onze idealen zijn, en in hoeverre onze Vereniging daaraan beantwoordt, zal op den duur moeten blijken uit onze daden."³

In het kader van dit idee werd de doelstelling van de vereniging zo open mogelijk geformuleerd:

"Door onderlinge vereniging moet de vrouw leeren zichzelf te beschermen, daar waar en de natuur, en de wet en de zeden haar in de grootste moeilijkheid brengen."⁴

Op 1 juli 1897 was het dan zover, OV werd officieel opgericht door dr. Rutgers, Rutgers-Hoitsema en Versluys-Poelman en vele andere feministen die vanaf het begin lid waren, onder wie Titia van der Tuuk, Wilhelmina Drucker, Martina Kramers, Aletta Jacobs en Nellie van Kol.

De eerste jaren verliepen niet zonder tegenslag. Het eerste bestuur vroeg verschillende keren om reorganisatie, maar de algemene ledenvergadering bleef dit afhouden. Na een motie van wantrouwen trad het gehele bestuur in 1901 *en bloc* af.

De meerderheid van het nieuwe bestuur, onder voorzitterschap van Versluys-Poelman, stond het doel van de vereniging duidelijker voor ogen. Zij herformuleerden daarom de doelstelling in 1902 tot het volgende:

"De vereniging stelt zich ten doel, de toepassing a. van één dezelfde maatstaf van zedelijkheid van mannen en vrouwen. b. van gelijke verantwoordelijkheid van den vader en de moeder tot hun kind."

Het eerste deel van de doelstelling was een reactie op de heersende dubbele moraal. Deze moraal kwam op het vol-

Mina (Wilhelmina) Drucker (1847-1925)
Oprichtster van de Vrije Vrouwenvereniging (V.V.V.) 1889

gende neer: mannen hadden het recht hun neigingen en hartstochten vrij te volgen, terwijl op vrouwen de verplichting rustte weerstand te bieden aan iedere verleiding in dat opzicht. De ongehuwde moeder was derhalve het toonbeeld van zwakte en onzedelijk gedrag.

Het tweede deel van de doelstelling werd opgenomen naar aanleiding van een aantal wetten die net na de Franse tijd waren ingevoerd. Zowel de vader als de moeder moesten het kind erkennen; in de praktijk gebeurde dit niet altijd. Als de vader een buiten de echt geboren kind niet kon of wilde erkennen en ook niet de bijbehorende verantwoordelijkheden op zich nam, zat de moeder met de lasten van verzorging en financiering.

Praktische hulp

De meerderheid van de leden van OV drong er, na de herformulering van de doelstelling in 1902, op aan dat in de statuten naast het doel ook het middel zou worden opgenomen. Daarom werd bepaald dat eenzelfde zedelijkheidsmaatstaf en wettelijk gelijke verantwoordelijkheid van mannen en vrouwen ten opzichte van een buiten het echt geboren kind bereikt zou moeten worden, "door zich over het gehele land het lot der ongehuwde moeder, der verlaten vrouw en het buitenecht geboren kind aan te trekken." Het streven naar hervorming van wet en zeden werd niet vertaald naar openbare acties maar - net als bij de doelstelling ten tijde van de oprichting - naar praktische hulpverlening.

In de praktijk brachten leden van OV moeder en kind meestal onder in een tehuis. Als een meisje de kosten van een tehuis niet alleen kon dragen en ook geen hulp kreeg van ouders, verwekker of schoonouders, gaf OV financiële steun. De leden van OV bezochten telkens moeder en kind. Zo zagen zij erop toe dat het kind gezond was en trachtten zij een hechte band tussen moeder en kind in stand te houden. Het streven was de vrouwen uiteindelijk zover op weg te helpen dat zij zelfstandig konden functioneren, onafhankelijk van hulp van derden of noodgrepen als het zoeken van een huwelijkspartner.

Vooral over deze laatste mogelijkheid had Versluys-Poelman uitgesproken ideeën. Zij schreef dat een goed en gelukkig huwelijk uitzonderlijk was. Het aangaan van een huwelijk als een gedwongen stap - het zogenaamde 'motje' - kon volgens Versluys-Poelman noodlottige gevolgen hebben voor alle moeders. Zij wilde de 'ongelukkige' voor zo'n misstap behoeden.

Fiere vrouwen

De hierboven genoemde idealen waren moeilijk te verwezenlijken. Al snel na de oprichting van OV bleek dat de praktische problemen van ongehuwde moeders zo veel aandacht vroegen dat er eigenlijk voor idealen en doelstellingen te weinig tijd was. Bovendien lukte het de medewerkers van OV niet om de 'misleiden' als fiere, zelfstandige vrouwen 'af te leveren'. Dat het anders uitpakte dan de initiators zich voor de oprichting hadden voorgesteld, was volgens eigen schrijven te wijten aan het volgende:

"Naast de onmogelijkheid toch, om den vader te dwingen tot het gedeeltelijk dragen van de kosten voor onderhoud, hebben wij dikwijls te kampen met treurige omstandigheden, dat de moeder in het geheel niet in staat is behoorlijk den kost te verdienen. Ongelukkige, minderwaardige schepseltjes komen maar al te vaak onder de ongehuwde moeders voor en in vele gevallen kunnen wij voorzien, dat onze hulp, als het

W. W. H. RUTGERS-NOTSEMA

DR. J. RUTGERS

A. W. L. VERSLUYS-POELMAN

H. ROSMAN-FRANK
EERSTE PRESIDENTE

B. VAN DEN BERGH-WILLING
SINCE 1900 ONAFGEBOKEN WERKZAAM VOOR O. V.

C. VAN SCHAİK-DOBBLMANN
Tegenwoordige President

HAV Amsterdam, Archief Vereniging Onderlinge Vrouwenbescherming, inv. nr: 5

kind blijft leven, jarenlang gegeven zal moeten worden. Maar daar tegenover staat de mogelijkheid, dat een huwelijk verbetering in den toestand brengt. Al is het niet altijd de vader van het kind die met het meisje trouwt."⁵

In het verslag van de zesde jaarvergadering van OV gebruikte het bestuur zelfs een geslaagd huwelijk dat mogelijk werd dankzij een renteloos voorschot van OV, als voorbeeld om de aard van de werkzaamheden van OV duidelijk te maken.⁶

Kortom, oorspronkelijke idealen werden opgegeven voor de meest werkzame oplossingen. Wilhelmina Drucker reageerde op deze ontwikkeling zeer teleurgesteld. Haars inziens had vooral Versluys-Poelman haar woord niet gehouden: "voor de buitenwereld is nog altijd de O.V. een philanthropisch instelling, waarbij zich niet aanmeldt de trotse van harte, de werkzame."⁷

De leden van OV zijn na deze moeilijke start toch doorggegaan. Ze hebben zich in latere fasen zeer actief ingezet voor de belangen van de ongehuwde moeder en haar kind, door middel van zowel praktische hulpverlening als openbare acties. De maatschappelijke positie van een alleenstaande vrouw met kind bleef tot in de jaren zeventig moeilijk. In 1975 is OV opgegaan in de Stichting Ambulante Fiom, een stichting die zich nog steeds voor alleenstaande ouders inzet.

Ellen van den Heiligenberg is historica, free-lance tekstschrijver en cursusdocent

1. W. Drucker, 'Abortus provocatus'. In: *Evolutie* (31 juli 1895), p. 140.
2. A. W. L. Versluys-Poelman, 'Naar aanleiding van het stuk van Amalasuntha'. In: *Sociaal Weekblad* (31 augustus 1895), p. 282.
3. Dr. Rutgers, 'Aan Mej. D. M. van Vloten'. In: *De Vrouw* (1898), pp. 139-140.
4. Statuten en Huishoudelijk Reglement van de Vereeniging "Onderlinge Vrouwenbescherming" (1897), HAV, Archief OV, ds.nr.2.
5. W. Drucker, 'Onderlinge Vrouwenbescherming'. In: *Evolutie* (10 augustus 1904), pp. 69-70.
6. 'Mededelingen'. In: *Belang en Recht* (1 september 1904), p. 193.
7. W. Drucker, 'Onderlinge Vrouwenbescherming'. In: *Evolutie* (10 augustus 1904), p. 71.

Geleerde Romeinse vrouwen: een vergeten groep belicht

Emily Hemelrijk

'Geleerde' Romeinse vrouwen zijn niet eerder onderwerp van studie geweest. Zij lijken in de wetenschappelijke literatuur tussen wal en schip te zijn gevallen: publicaties over het onderwijs en het intellectuele leven in Rome richten zich op mannen, en studies over vrouwen in de Romeinse samenleving houden zich niet bezig met onderwijs. Emily Hemelrijk besloot haar onderzoek aan deze vergeten groep te wijden, en in het bijzonder zich te richten op het onderwijs en de geleerdheid van vrouwen uit de best gedocumenteerde groep: de Romeinse elite. Woensdag 9 september jl. promoveerde zij aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op het proefschrift *Matrona docta. Educated women in the Roman elite from Cornelia to Julia Domna. Historica* publiceert haar toespraak die voorafging aan de promotieplechtigheid.

Wanneer iemand mij in de afgelopen tijd vroeg waarover mijn proefschrift ging en ik antwoordde: over 'geleerde Romeinse vrouwen', dan was de verbaasde reactie meestal 'goh, waren die er dan?' Deze vraag wijst al meteen op het voornaamste probleem bij de bestudering van Romeinse vrouwen, en antieke vrouwen in het algemeen: de onderbelichting van vrouwen in de antieke bronnen. Dit geldt in nog sterkere mate voor geleerde vrouwen, want ook al is duidelijk dat ze inderdaad bestonden, informatie over hen is vaak moeilijk te achterhalen. De 'zwijgzaamheid' van de bronnen over onderwijs en geleerdheid van vrouwen heeft ertoe geleid dat deze vrouwen in moderne studies over het hoofd gezien zijn: slechts enkele bekende 'geleerde' vrouwen worden terloops vermeld, meestal als uitzonderingen. Laat ik een voorbeeld geven van zo'n vrouw. In een portret van Cornelia, de vijfde vrouw van Pompeius, schrijft Plutarchus het volgende:

"De jonge vrouw bezat naast haar jeugdige schoonheid vele aantrekkelijke eigenschappen: ze was belezen, bespeelde de lier, was bedreven in de geometrie en was gewend met vrucht te luisteren naar filosofische discussies. Bovendien had ze een karakter dat vrij was van de onaangename betovering die zulke studies jonge vrouwen gewoonlijk geven."¹

Dit is een van de tamelijk schaarse passages in de antieke literatuur waarin een Romeinse vrouw wordt gekenschetst door middel van haar geestelijke ontwikkeling. Meestal gebeurde dit met een moraliserende ondertoon; geleerdheid van vrouwen werd zelden neutraal beoordeeld. Hoe moeten we deze passage opvatten? Was het niveau van het onderwijs dat Cornelia genoten had, representatief voor vrouwen uit de Romeinse elite of was zij juist uitzonderlijk? En waarom horen wij zo weinig over geleerde Romeinse vrouwen? In de resterende minuten vóór de verdediging van mijn proefschrift wil ik mij, en U, met deze vragen bezighouden.

Onderwijs

Mijn onderzoek richt zich op het onderwijs en de geleerdheid van vrouwen uit de Romeinse elite in Rome en Italië, en wel in de periode tussen de tweede eeuw voor Chr. en de derde eeuw na Chr. Een eerste probleem waarmee ik te maken kreeg, was de onduidelijkheid over het onderwijs: wie kreeg onderwijs, waarin en tot welk niveau? Hoewel het onderwijs aan meisjes inhoudelijk niet bleek te verschillen van dat van

jongens, in die zin dat er geen aparte 'meisjesvakken' waren, bestonden er voor meisjes uit de elite twee belangrijke nadelen: ten eerste ontbrak bij hen het praktische doel van het onderwijs aan jongens, nl. een openbare carrière, en ten tweede maakte hun jonge huwelijksleeftijd (rond hun vijftiende jaar) een volledige studie onmogelijk: op de leeftijd waarop jongens begonnen aan het belangrijkste onderdeel van hun scholing, de *rhetorica*, werden meisjes uitgehuwelijkt. De afwezigheid van een praktisch doel maakte het onderwijs aan meisjes minder urgent, en hoewel het aannemelijk is dat vanaf de late republiek alle meisjes uit de elite leerden lezen en schrijven, gaat dit niet op voor het literaire onderwijs dat op deze fase volgde. Wie of wat bepaalde of een meisje dit onderwijs kreeg? Verschillende factoren bleken van invloed op de kansen van meisjes: de

periode waarin zij leefde, de sociale klasse waartoe zij behoorde, de rijkdom en intellectuele belangstelling van haar familie, haar woonplaats en haar huwelijk. Over het algemeen hadden dochters uit rijke senatorenfamilies in Rome, waarin een traditie van geleerdheid bestond, de beste kans op onder-

Portret van een Pompeiaans echtpaar (eerste eeuw na Chr.; Napels, Nationaal Museum nr. 9058).

De boekrol van de man en de pen en opschriftboekje van de vrouw symboliseren hun geleerdheid.

wijs; in minder welgestelde families, verder van het intellectuele centrum, werden de geringere middelen vooral aan de studie van zonen besteed. Onderwijs, vooral huisonderwijs, was immers duur; alleen rijke families konden zich veroorloven zoveel geld niet alleen aan hun zonen, maar ook nog aan hun dochters te besteden. Wel groeide vanaf de late republiek het aantal scholen, maar dit gold alleen voor Rome en enkele andere grote steden. In de kleinere steden bleven meisjes afhankelijk van huisonderwijs - en dat was alleen voor de allerrijksten weggelegd -; jongens daarentegen, werden in families die zelf geen huisleraar konden betalen, naar een school in een naburige stad gestuurd. Kortom, de kans van meisjes op onderwijs was kleiner dan die van de jongens van hun stand, en in hogere mate afhankelijk van omstandigheden. Bovendien was het onderwijs dat zij ontvingen korter van duur.

Getrouwde vrouwen

Een verrassende ontdekking was dat het onderwijs aan vrouwen niet noodzakelijkerwijze afgelopen was op de dag van hun huwelijk. Ook tijdens hun huwelijk, of als weduwe, hebben sommigen hun scholing voortgezet. Soms werden ze onderricht door hun echtgenoot, of hadden ze een huisleraar in dienst; anderen ontwikkelden zich door zelfstudie, waarvoor een huisbibliotheek een belangrijke voorwaarde was. De mogelijkheden tot studie van getrouwde vrouwen waren dus, opnieuw, sterk afhankelijk van de omstandigheden; meestal was de houding van de echtgenoot doorslaggevend. In overeenstemming met het onderwijs van die tijd vormden literatuur, vooral poëzie, en, in mindere mate, filosofie hun belangrijkste vakken; de prozagenres en wiskundige studies namen een veel geringere plaats in.

Als we nu terugkeren naar Cornelia, zien we dat haar persoonlijke omstandigheden zeer gunstig waren: ze stamde uit een rijke senatoriale familie met een lange traditie van geleerdheid, ook onder de vrouwelijke leden, ze woonde in Rome en was getrouwd met een man die literatuur, en cultuur in het algemeen, hoog in het vaandel droeg. Toch was ze voor haar tijd niet uitzonderlijk; er waren meer vrouwen in vergelijkbare omstandigheden en met eenzelfde ontwikkeling. Termen als 'uitzonderlijk' of 'representatief' blijken niet goed bruikbaar bij de beschrijving van ontwikkelde Romeinse vrouwen. Afhankelijk van hun omstandigheden waren er grote onderlinge verschillen in het niveau van hun onderwijs. Als er al een regel gegeven kan worden, dan is het dat het onderwijs van Romeinse vrouwen gekenmerkt werd door een grote onregelmatigheid, een sterke afhankelijkheid van hun toevallige omstandigheden, waarop zij zelf meestal geen invloed konden uitoefenen.

Gemengde gevoelens

Vanaf de late republiek, en vooral in de eerste twee eeuwen van de keizertijd, nam het aantal ontwikkelde vrouwen toe. Veranderingen in de Romeinse samenleving maakten onderwijs van vrouwen uit de elite tot op een zeker niveau onontbeerlijk, en ook om redenen van status vond dit onderwijs een bredere verspreiding. Hoe werd er nu in de Romeinse samenleving over deze vrouwelijke geleerdheid gedacht? En heeft dit de voorstelling van geleerde vrouwen in onze bronnen beïnvloed? Allereerst moet worden herhaald dat geleerde vrouwen in onze bronnen geen grote rol spelen. Dit komt niet doordat ze er niet waren - zoals wel is verondersteld -, maar door de ongemakkelijke, gemengde gevoelens die dergelijke vrouwen bij de antieke auteurs opriepen. In Plutarchus' beschrijving van Cornelia zagen we al een zekere ambivalentie ten opzichte van geleerde vrouwen: enerzijds droegen Cornelia's talenten bij aan haar charme, anderzijds leidde dit soort studies bij vrouwen gewoonlijk, volgens Plutarchus, tot 'onaangename betweterij'. Deze ambivalentie, waarin Plutarchus niet alleen stond, heeft te maken met de tegenstrijdigheid in de eisen van stand en sekse die aan vrouwen

gesteld werden: aan de ene kant was onderwijs voor vrouwen uit de elite, net als voor mannen van hun stand, een teken van rijkdom en van hoge sociale status, aan de andere kant leverde het niet, zoals bij mannen, zonder meer prestige op. 'Geleerdheid' hoorde namelijk niet thuis in het rijtje traditionele vrouwelijke deugden, die omschreven hoe een Romeinse vrouw zich hoorde te gedragen. De ideale Romeinse vrouw was immers "kuis, sober, bescheiden, spaarzaam, een zorgzame echtgenote van één man en een toegewijde moeder van veel kinderen". Dit ideaalbeeld, dat o.a. uit talloze grafinscripties spreekt, bleef gedurende de hele Romeinse geschiedenis van kracht; ondanks veranderingen in de Romeinse samenleving zijn het steeds deze zelfde deugden waarvoor vrouwen geprezen worden.

Dit ideaalbeeld werkte op verschillende manieren door in de wijze waarop onderwijs en geleerdheid van vrouwen in de bronnen worden beschreven. Allereerst was er kritiek: geleerde vrouwen zouden lichtzinnig zijn en zedenloos, ze zouden hun huishouden verwaarlozen om met mannen over filosofie te praten, ze waren arrogant en betweterig, of echte 'manwijven'. Door zich te begeven op een terrein dat per traditie aan mannen was voorbehouden, overtraden geleerde vrouwen de traditionele normen en brachten daarmee hun goede naam in gevaar. De ontwikkeling van vrouwen werd soms zozeer verzeeld met zedenloos gedrag, dat de vermelding van literaire belangstelling op zichzelf al genoeg was om de reputatie van een vrouw te schaden. Aan de andere kant werd onderwijs van vrouwen in kringen van de elite meer en meer aanvaard om redenen van status en van praktisch nut. Dit leidde tot een dubbelzinnige houding onder de mannen van de hogere standen, waartoe ook de schrijvers van onze bronnen behoren: aan de ene kant stimuleerden zij het onderwijs van de vrouwen uit hun eigen familie, aan de andere kant hadden ze kritiek op geleerdheid van vrouwen in het algemeen. Deze dubbelzinnige houding heeft er toe geleid dat de ontwikkeling van een eerzame *matrona* slechts zelden rechtstreeks voor het voetlicht werd gebracht; meestal werd haar geleerdheid verhuuld achter vrouwelijke deugden of gerechtvaardigd door een traditioneel vrouwelijk doel, zoals de opvoeding van haar kinderen. De termen waarin deze vrouwen geprezen worden zijn dus tot op zekere hoogte misleidend; achter deze 'toegewijde echtgenotes, zorgzame moeders en trouwe weduwen' konden zeer ontwikkelde vrouwen schuilgaan. Maar ook zelf hebben geleerde vrouwen aan deze onduidelijkheid bijgedragen: de tegenstrijdige eisen van stand en sekse brachten hen in een moeilijke positie: enerzijds droeg hun ontwikkeling bij aan hun prestige, anderzijds vormde het geringste vertoon van eruditie een gevaar voor hun reputatie. Dit dwong hen ertoe grote discretie te betrachten en hun activiteiten op het gebied van geleerdheid te verbergen achter traditioneel vrouwelijke deugden. De weinig opvallende rol van Romeinse vrouwen in het intellectuele leven van hun tijd heeft dus tweërlei oorzaak: niet alleen hadden vrouwen door de beperkingen opgelegd aan hun sekse en hun sterkere afhankelijkheid van omstandigheden een geringere kans op onderwijs, maar ook zijn door de verhullende wijze waarop er over geleerde vrouwen geschreven werd, hun werkelijke activiteiten op dit gebied tot op de huidige dag onderbelicht gebleven.

Emily Hemelrijk is oud-historica. Zij is als docente oude geschiedenis in tijdelijke dienst verbonden aan de Rijks Universiteit Leiden.

Emily A. Hemelrijk, *Matrona docta. Educated women in the Roman elite from Cornelia to Julia Domna*, Londen: Routledge, 1999 (£ 45).

1. Plutarchus, *Leven van Pompeius*, 55. Cornelia leefde in de eerste eeuw na Chr.

'Den ernst der vrouwentaak'

Over de ideale protestantse vrouw¹

Jacques Dane

Het geïllustreerde, christelijke gezinstijdschrift *De Spiegel*, dat tussen 1906 en 1940 verscheen, was zeer populair in hervormde en gereformeerde kringen in het vooroorlogse Nederland. Het tijdschrift was een verantwoord alternatief voor het Boek der Boeken, de bijbel. Verantwoord, want aan de hand van verhalen en foto's werd de lezers een deugdelijk beeld gepresenteerd van het rechtgeaarde, goedgelovige protestantse gezin. Een gezin waarin de moeder en huisvrouw een centrale rol innam. Jacques Dane onderzoekt hoe de ideale protestants-christelijke vrouw er volgens *De Spiegel* uitzag.

Als ouderling van de Amsterdamse gereformeerde kerk legde uitgever Willem Kirchner (1866-1921) talloze huisbezoeken af. Een van zijn taken tijdens deze bezoeken was na te gaan wat de diverse gezinsleden lazen.² Dit was nodig, omdat er sinds het einde van de negentiende eeuw onder invloed van modernisering en secularisering in gelovige protestants-christelijke gezinnen uit heel wat meer drukwerk werd gelezen dan alleen de bijbel, vanaf de Reformatie het boek der boeken. Kirchner constateerde dat in veel gezinnen gesecculariseerde weekillustraties als *De Wereldkroniek* en *De Prins* open en bloot op de leestafel lagen. Deze weekbladen behoorden niet in een degelijk christelijk gezin thuis, omdat de "knapen en meisjes" in dit soort lectuur kennis kregen van "Zondagsche feestjes, van schouwburg en dans, van kunst en wetenschap, van huwelijksrouw en ontrouw". Op zich was kennismaking met bepaalde domeinen buiten de vertrouwde, veilige christelijke haven geen groot probleem. Maar zondagsonthelving, zinsbekoring, het opwekken van lage hartstochten, ingaan tegen het woord van de bijbel en verheerlijking van de rede, waren "een zonde tegen de heilige wet des Heeren". De uitgave van eigen protestants-christelijke dagbladen, tijdschriften en (kinder)romans leek de protestantse voormannen een goede manier om het ongewenst afdwalen van de kudde te voorkomen. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw werden er talloze initiatieven ondernomen om het kerkvolk te voorzien van degelijke protestants-christelijke lectuur. In 1906 zorgde Kirchner ervoor dat er een gezinsblad op de markt kwam dat voldeed aan de eisen van een goed en aantrekkelijk geïllustreerd christelijk weekblad, *De Spiegel*. In het vooroorlogse Nederland was dit blad een alom bekend en veelgelezen geïllustreerd gezinsweekblad. Het feit dat het blad binnen het hele protestantse volksdeel op ruime schaal werd gelezen - zowel gereformeerden als hervormden waren erop geabonneerd - maakt het tot een goede graadmeter voor christelijke gezinsidealen uit die periode: vader, moeder en kinderen werden door *De Spiegel* bediend. De inhoud bestond onder andere uit een kinderpagina (met puzzels, raadsels en verhaaltjes), vrouwenrubrieken (met tips over

koken, naaien, huishouding en opvoeding), fotoreportages, boekbesprekingen, berichtgeving over het koninklijke gezin, feuilletons en korte verhalen.

Koningin Wilhelmina en prins Hendrik. *De Spiegel*, 22 september 1906.

'Teedere spruit'

Het Huis van Oranje kwam regelmatig, in woord en beeld, aan bod in de kolommen van *De Spiegel*. Reeds op het eerste nummer in 1906 prijkte een portret van koningin Wilhelmina en haar gemaal prins Hendrik. Negen nummers later, op 8 december, is de voorpagina opnieuw ingeruimd voor het koninklijk paar, ditmaal gekleed in traditioneel Fries kostuum. Het is alsof het geïllustreerde weekblad zijn lezerspubliek wilde laten weten dat de gehele natie, van gehucht tot stad, samenkwam in *De Spiegel* en dat de koninklijke familie als middelpunt gold van het grote vaderlandse gezin, dat luis-terde naar de naam Nederland.

Naast de koninklijke buitenwereld - met haar vele tentoonstellingen, onthullingen van standbeelden en feesten - kwam ook de binnenwereld, de kleine wereld van het gezin, aan de orde. Er werden foto's afgedrukt die uiterlijk gezien blijdschap toonden, maar die tegelijkertijd van binnen stil verdriet veroorzaakten. Zo zagen de lezers in oktober 1906 een glimlachende Nederlandse vorstin, met in haar armen de pasgeboren baby van prinses Alice van Albanië. Maar deze vreugde was betrekkelijk, omdat de foto ook het trieste verhaal vertelde van de kinderloosheid van Wilhelmina: de jonge vorstin wist immers wat een miskraam was.

Op 30 april 1909 gaf God volgens *De Spiegel* "blijdschap in het Koninklijk paleis, en in de binnenkamer van elke echte vaderlander". De geboorte van prinses Juliana was een "betoening van Gods trouw aan Nederland". De weekillustratie van 8 mei was in zijn geheel gewijd aan de geboorte van het prinsesje. Op de omslag zagen de lezers een tekening van J.H. Isings (1884-1977), waarop de doopplechtigheid was afgebeeld. Isings' plaat, aldus de begeleidende tekst, "laat alle licht en heerlijkheid vallen op de Koninklijke Moeder, den Vorstelijsen vader en hun teedere spruit". Op de tekening zijn Wilhelmina en Hendrik niet omringd door leden van het hof en andere hoogwaardigheidsbekleders, "maar door het volk, kenbaar in zijn onderscheiden typen". De tekening symboliseerde het gelijkstellen door God van het ouderschap, of het nu van vorstelijke of werkmans statuus was.

Op de voorkant van het *Spiegel*-nummer dat op 4 december 1909 uitkwam, kregen de lezers als Sint-Nicolaasgeschenk een portret van Wilhelmina met in haar armen het prinsesje voorgeschoteld. De koningin is een moeder als alle andere Nederlandse moeders:

"Zij is hier moeder, want hoe licht heel dat gelukkig gelaat, de oogen, de mond de ronde wangen, het hoofd even aangedrukt tegen haar kind".

In dit nummer werd een brug geslagen tussen het koninklijke gezin en de gewone Nederlandse gezinnen. Het verhaal bij de foto voerde de lezers terug naar dertig april van dat jaar, de geboorte van prinses Juliana. De niet nader genoemde schrijver van het stuk herinnerde zich dat hij in de mensenmenigte langs de straten een vrouw uit de volksklasse met een jong kind op de arm hoorde uitroepen:

"Hé, hé, pas op mijn prinsesje!" Zoo heeft iedere moeder iets koninklijks, als zij haar eersteling triomfeerend aan zich drukt. Welk een strijd is er voor doorgemaakt, en zie, dat is nu mijn kind... Ja, onder één beding: dat wij bedenken, dat wij met onze kinderen het eigendom des Heeren zijn."

Ouders hebben het kind van God gekregen om het in Zijn naam op te voeden, aldus *De Spiegel*. In het blad werd de koningin op één lijn gesteld met een volksmoeder, maar tevens gaf de redactie aan dat het leven van een vorstin te ver van de leefwereld van de gewone mens afstaat; het gewone volk mocht zich natuurlijk niet te veel inbeelden.

In de vooroorlogse berichtgeving over het koninklijk gezin kwam ook regelmatig aan de orde dat de vorstin en haar gemaal elke dag trouw in hun huwelijksbijbel lazen. Aanstaande bruidsparen, jonge nog kinderloze echtparen en ouders met kinderen werd zo voorgehouden dat een religieuze opvoeding, met de bijbel als middelpunt, in een goed chris-

Doopplechtigheid van prinses Juliana. *De Spiegel*, 8 mei 1909.

telijk gezin thuishoorde. Wilhelmina, voorgesteld als een modelmoeder, liet daarnaast zien dat wandelen en spelen ook tot de alledaagse bezigheden behoorden.

Bij de geboorte van Beatrix op 31 januari 1938 nam de inmiddels volwassen prinses Juliana de fakkel over en werd zij de modelmoeder. In *De Spiegel* werd dit heuglijke feit uitgebreid besproken. Het huwelijk had Juliana het geluk geschonken waar iedere vrouw naar hunkert. Voor het weekblad was dit de gelegenheid de kinderjaren van prinses Juliana opnieuw in beeld te brengen en het lezerspubliek eraan te herinneren dat de vorstelijke moeder vroeger, zoals andere kinderen, als een echt meisje speelde.

Robijnen

Niet alleen de koninklijke familie had een plek in *De Spiegel*. In de foto's en tekeningen, die een belangrijk bestanddeel van de inhoud van het blad vormden, werd ook aandacht besteed aan 'gewone' mensen. Volgens hoogleraar theologie W. Geesink (1854-1929) werd door het bekijken van de portretten van deze vrouwen en mannen het gemeenschapsgevoel van het protestants-christelijke volksdeel versterkt.³ In het nummer van 23 november 1907 werd bijvoorbeeld de Dinteloordse mejuffrouw Johanna van der Made in het zonnetje gezet. Onder het kopje 'Een trouwe dienstbode' deelde het blad mee dat het veertig jaar geleden was dat zij dienstbode werd bij wijlen den heer P.W. Vogelaar Jzn. te Dinteloord. Veertig jaar lang was zij onafgebroken in dezelfde familie een zeer trouwe en ijverige dienstbode geweest. Johanna van der Made, een uit de anonimiteit getilde individuele vrouw, stond in *De Spiegel* model voor de ideale protestants-christelijke dienstbode.

Ook in korte verhalen en vaak soap-achtige feuilletons had de vrouw een belangrijke functie, met name als moeder. In veel *Spiegel*-verhalen, wekelijks werden er gemiddeld twee à drie afgedrukt, figureerde het gezin als hoeksteen van de samenleving. Vanaf 1906 tot aan de Tweede Wereldoorlog waren

partnerkeuze, huwelijksperikelen, het bijbellezende gezin en een goede protestants-christelijke opvoeding de vaste ingrediënten van veel korte verhalen en feuilletons.

Met 'Achtergebleven' schotelde het blad de lezers in 1931 bijvoorbeeld een modern, religieus Assepoester-verhaal voor. Dochter Betty is een werelds meisje dat viool studeert, concerten bezoekt en daarbij ook nog een knap gezichtje heeft. Als blijkt dat George, een interessante vrijgezel, uit Indië terugkeert, zijn de verwachtingen hoog gespannen. In afwachting van de Indischgast maakt stiefdochter Martha het huis schoon en besteedt Betty aandacht aan haar uiterlijk. Moeders plan, George aan Betty te koppelen, mislukt. De jongeman blijkt een slimme vrijgezel die door Betty's schoonheid heenprijkt. Hij geeft de voorkeur aan de verzorgende Martha (*nomen est omen*: Martha is gemodelleerd naar haar naamgenote uit het bijbelboek Lucas, vers 40, waarin zij een zorgzame huisvrouw is). *De Spiegel* wond er geen doekjes om:

“In de weinige rustige dagen, die hij met Martha samen was geweest, had hij ontdekt, welk een schat de man zou bezitten, die haar als vrouw zijn woning mocht binnenvoeren.”

De predikant die het huwelijk inzegende, koos met zorg het hoofdstuk uit de heilige schrift waarin de lof over een goede, vrome huisvrouw wordt bezongen. Martha's waarde ging boven die der robijnen.⁴

Huisvrede

De thematiek en voorbeeldfunctie van het verhaal 'Vredesactie' - ook uit 1931 - is qua verhaallijn het logische vervolg op 'Achtergebleven': hoe dient een jonge vrouw zich als goede echtgenote en moeder te gedragen? Gerard neemt het Frida kwalijk dat ze lid is van allerlei verenigingen en clubs. De eerste plicht van de vrouw is immers ervoor te zorgen dat het huishouden op rolletjes loopt - Frida had onlangs de rollade laten aanbranden. Gerard wijst Frida terecht en zegt dat haar gedrag niet alleen schade op stoffelijk terrein veroorzaakt, maar dat ook de kinderen onder haar afwezig-

heid lijden; om van z'n eigen ongezellige, eenzame avonden maar te zwijgen. Door Frida's gedrag, dat door haar drukke bestaan gedomineerd wordt door driftige uitvallen, bestaat de kans dat de kinderen van haar zullen vervreemden. Gerard zegt dat hij het prachtig vindt dat Frida lid is geworden van de actie der christenvrouwen voor de vrede, maar ze moet wel eerst in huis de vrede zien te bewaren:

“Heusch, Frida, er zijn vrouwen genoeg, aan wie je een deel van het buitenwerk kunt overlaten. Als jij zelf onze kleine vesting verzwakt, helpt alle strijd voor de grotere niets. De gezinnen vormen de kern der maatschappij, en wanneer daarin verdeeldheid gezaaid wordt, komt er later niets van eendrachtig samenwerken naar buiten.”

Want als moeder uithuizig is, ziet ze niet dat zoontje Bob er op los slaat als dochter Miesje niet meteen met zijn willetje instemt.

Als de dag van de het congres voor de vrede aanbreekt, is dochter Miesje ernstig ziek. Mekkend blijft Frida thuis. Via de radio probeert ze het vredescongres te volgen. Het openingswoord slaat als een hamer in haar onwillige ziel:

“In den spiegel van het Goddelijk woord werd ook háár schuldaandeel in het leed van de wereld ontdekt.”

Ze bidt tot God om vergeving:

“Ik had niet het recht mee te werken aan het werk van de vrede, zolang mijn eigen hart voor Uwen vrede niet openstond.”

Als een toegewijde moeder zit ze 's middags aan 't ziekbed van Miesje. “O, mammi, wat bènt u gezellig”, juicht het kind. Frida lacht weemoedig. Als een aanklacht klinkt de lof van haar dochtertje. Doordrongen van ‘den ernst der vrouwen-taak’ smeekt ze tot God of Hij haar en haar gezin weer in Zijn vrede wil opnemen.⁵

Kompas

Het geïllustreerde, christelijke gezinstijdschrift *De Spiegel* is door de grote populariteit in hervormde en gereformeerde kring een interessante bron voor de bestudering van algemene protestants-christelijke vrouwbeelden en gezinsmodellen in het vooroorlogse Nederland. Door middel van foto's en portretten werd de lezers een beeld gepresenteerd van de vele voorbeeldige protestantse mannen en vrouwen, zoals de eenvoudige, trouwe dienstbode mejuffrouw Van der Made. Via het koninklijk gezin en de korte verhalen werd de lezers voorgespiegeld hoe een ideale christen zich behoorde te gedragen. De verhalen over het Huis van Oranje horen thuis in de beste hagiografische traditie: Wilhelmina en Juliana vertegenwoordigden in de berichtgeving de voorbeeldige moeder en dochter. In de wekelijkse korte verhalen werden geïdealiseerde jonge vrouwen, dochters en moeders voor het voetlicht gebracht. Een vrouw diende dienstbaar te zijn, naar haar man te luisteren en thuis, in de schoot van het gezin, voor de kinderen te zorgen, met Gods woord als kompas.

Jacques Dane studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden en is momenteel verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen.

H. M. KONINGIN WILHELMINA EN H. H. PRINSES JULIANA

Wat is de beste manier om al mijn vrienden
aan te spreken? p. 101-12

Koningin Wilhelmina met prinses Juliana. De Spiegel, 4 december 1909.

1. Dit artikel is gebaseerd op: Jacques Dane, "De vrucht van Bijbelsche opvoeding." *Populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijk gezinnen, circa 1880-1940* [dissertatie Rijksuniversiteit Groningen]. Hilversum, 1996; Jacques Dane, 'Priester van het huisgezin. Adviezen voor de vader in het vooroorlogse, protestants-christelijke, geïllustreerde gezinsweekblad *De Spiegel* (1906-1940)'. In: *Kind en Adolescent. Tijdschrift voor Pedagogiek, Psychiatrie en Psychologie* 19^e (1998), pp. 51-55.
2. P. Biesterveld, *Het huisbezoek*. Kampen, 1900, p. 262.
3. *De Heraut*, 23 juni 1907.
4. *De Spiegel* nummer 51, 17 september 1932.
5. *De Spiegel*, nummer 11, 12 december 1931.

Mechaniek van de verandering

Vrouwenarbeid en technologie 1850-1950¹

Marlou Schrover

De introductie en verbetering van machines biedt een mogelijkheid het proces van het 'labellen' van werk als mannen- of vrouwenwerk te bestuderen. Technologische verandering vormt namelijk een breekpunt in dit labellingsproces. Het kan leiden tot de creatie van nieuw werk en het verdwijnen van werk, maar ook tot verschuivingen van werk van mannen naar vrouwen, of omgekeerd. Is werk eenmaal gelabeld als vrouwenwerk of als mannenwerk, dan is het moeilijk dit label te wijzigen, tenzij het gepaard gaat met technologische verandering. Technologie op zichzelf is niet bepalend, maar wel de maatschappelijke omstandigheden waaronder deze geïntroduceerd wordt. Ofschoon technologische verandering wijziging van labels mogelijk maakt, is ze niet de oorzaak ervan. Zonder technologische veranderingen doet de wijziging zich echter zelden voor. In dit artikel gaat Marlou Schrover in op de wisselwerking tussen technologische verandering en het labellen van werk, vooral in de periode van 1850 tot 1950.

Werk wordt onderscheiden in vrouwenwerk en mannenwerk. Vrouwen werken in een beperkt aantal beroepen waar de lonen lager zijn, evenals de inkomensplafonds, en waar de carrièremogelijkheden minder zijn.² Ze werken meer dan mannen in de administratieve sector en in de zorgsector.

Het feit dat vrouwen kinderen kunnen baren werd geacht hen geschikt te maken voor werk met kinderen, de veronderstelde smalle bouw van de vrouwenhand voor inpakwerk, de zorgzame aard voor dienstverlening. Vrouwen werden verondersteld beter te zijn in het doen van monotoon werk, omdat ze ondertussen aan iets anders konden denken. Vrouwelijke kenmerken werden echter pas aan werk toegekend *nadat* het gelabeld was als vrouwenwerk. Zo was typen, dat nu bij uitstek vrouwelijk is, dat niet van aanvang af. Het werd eerst toebedeeld aan mannen en jongens, vervolgens alleen aan jongens, en pas daarna aan vrouwen.

Er worden talloze verklaringen gegeven voor het bestaan van seksesegregatie: natuurlijke eigenschappen, vereisten van het werk, ideologieën en voorkeuren bij werkgevers en werknemers, overdracht van ideeën uit de pre- of proto-industriële periode, en labelling naar analogie van bestaand werk. Al deze verklaringen zijn niet helemaal, of helemaal niet bevredigend. Segregatie wordt ook versterkt door wettelijke beperkingen op vrouwenarbeid. Aan het einde van de negentiende eeuw werd vrouwen in meerdere Europese landen bijvoorbeeld nachtwerk, werk met giftige stoffen en ondergronds

mijnwerk verboden.³ Hierdoor werden verschuivingen in de seksesegregatie teweeg gebracht. In Ierland en Nederland leidde het verbod op zondagsarbeid voor vrouwen tot hun verdringing uit de zuivelbereiding. Zuivelbedrijven stelden bij voorkeur één persoon aan die de hele week het continue proces van kaasmaken kon controleren, ook op de zondag. In Zweden, waar eveneens een verbod op zondagsarbeid voor vrouwen bestond, wisten vrouwen hun plaats in deze sector wel te behouden. Wettelijke beperkingen zijn dus niet de enige of niet de gehele verklaring.

Seksesegregatie wordt bovendien beïnvloed door de regionale arbeidsmarktstructuur. In de Franse textielstad Roubaix, waar weinig alternatieve werkgelegenheid voorhanden was, bestond er een arbeidsdeling *binnen* de textielindustrie. In het nabijgelegen Amiens, zonder alternatieve werkgelegenheid, bestond een arbeidsdeling *tussen* industrieën.⁴ In het door de aardewerkindustrie overheerste Zweedse Gustavberg bestond een arbeidsdeling binnen de pottenbakkerij, in het Engelse Staffordshire werkten vrouwen in de pottenbakkerij en mannen in de mijnen.

Zakken cement

Vrouwenlonen waren de helft tot tweederde van mannenlonen. Werkgevers waren echter vanwege de bestaande seksesegregatie niet vrij om simpelweg mannen door vrouwen te vervangen. Wanneer een werkgever erin slaagde een taak aan

te merken als vrouwenwerk, kon hij vrouwen aanstellen. Niet het aanstellen van vrouwen, maar de definitie van het werk als vrouwenwerk leverde dus een loonkostenbesparing op.

De rechtvaardiging voor loonverschillen was meestal dat vrouwen mindere arbeidskrachten waren: hun productie lag lager, en ze droegen minder verantwoordelijkheden. Omdat mannen en vrouwen zelden hetzelfde werk deden, is dit argument niet eenvoudig te weerleggen. Zelfs wanneer mannen en vrouwen vrijwel hetzelfde werk deden, waren er verschillen. Vrouwen in de Britse kousenindustrie kregen bijvoorbeeld, de mindere en de oudere machines toegewezen, en haalden daardoor een lagere productie dan mannen.

Verskil in fysieke kracht wordt ook gebruikt als een rechtvaardiging voor loonverschillen. Vrouwen zouden minder sterk zijn en daardoor niet geschikt voor alle soorten werk. Kracht heeft, in tegenstelling tot vingervlugheid, zijn weerslag in een geldelijke beloning. De rechtvaardiging hiervan stoelt op de aannames dat alle mannen sterk zijn, en dat al het mannenwerk kracht vereist. Het meeste werk dat mannen doen vereist echter niet meer kracht dan die waarover vrouwen beschikken, en werk waarvoor veel kracht nodig is, kan niet gedaan worden door alle mannen, maar alleen door de sterken. Bovendien hangt de kracht die voor bepaalde taken vereist is af van keuzes die worden gemaakt: waarom moet cement verpakt worden in zakken van vijftig kilo? De negatieve associatie van vrouwen met technologie speelt een belangrijke rol bij labelling. 'Technologisch inzicht' heeft 'kracht' gedeeltelijk vervangen als segregatiemechanisme.

Teenstuk

Vrouwenwerk werd over het algemeen aangemerkt als ongeschoold of halfgeschoold. Mannelijke kwalificaties werden omschreven in termen van geschooldheid, vrouwelijke in termen van snelheid en precisie. In gevallen waarbij van vrouwen gecompliceerde vaardigheden werden geëist, werd verondersteld dat deze aangeboren waren, zelfs wanneer het 'natuurlijke' aspect moeilijk te ontdekken was. Het sluiten van het teenstuk in de kousenindustrie bijvoorbeeld, was een moeilijke taak die kennis en vaardigheid vereiste om effectief en met voldoende snelheid te worden gedaan. De vaardigheid om dit werk te doen werd echter als natuurlijk beschouwd, overgeërfd van moeder op dochter.

Of werk geschoold of ongeschoold genoemd wordt, hangt vooral af van de maatschappelijke onderhandelingen die werk en geschooldheid definiëren. Opleiding, tijd en kennisoverdracht kunnen iemand beter maken in een taak en de vaardigheid vergroten. Door de termen geschoold en ongeschoold wordt echter niet, de al dan niet te meten vaardigheid uitgedrukt. Het is de collectieve inspanning van werknemers om hun arbeidsvoorwaarden te beschermen en bestendigen, veelal door middel van de uitsluiting van buitenstaanders, die bepaalt of werk wordt aangemerkt als geschoold.

Hiermee is geschooldheid geen te meten, objectief begrip, waarin vaardigheid haar weerslag heeft, maar eerder een weerspiegeling van maatschappelijke verhoudingen. Ontkenning van de objectieve betekenis van het begrip geschooldheid heeft gevolgen voor wat lange tijd werd gezien als de voornaamste uitkomst van technologische verandering: ontscholing. Indien geschooldheid geen betekenis heeft, dan geldt dat ook voor ontscholing.

Ontscholing werd lange tijd gezien als het voornaamste gevolg van technologische verandering. Het idee dat technologische verandering tot ontscholing leidt komt oorspronkelijk van Marx. Volgens hem stelde de toepassing van machines de werkgever in staat de productie te verhogen en mannelijke arbeidskrachten te vervangen door werknemers met minder spierkracht; vrouwen en kinderen. Door de introductie van machines werd de vaardigheid van de arbeider overgedragen op de machine. Bij Marx werden hierdoor niet alleen mannen door vrouwen en kinderen vervangen, maar zijn ook andere verschuivingen mogelijk. Het klassieke voorbeeld is de naaimachine. Door de introductie van de naaimachine verbeterde de positie van de jonge vrouwen die met de naaimachines gingen werken, en verslechterde de positie van mannen, kinderen en oudere vrouwen.

Veel studies naar de gevolgen van technologische verandering richten zich op mannenwerk; er wordt gekeken naar sectoren waarin vooral mannen werken, of vrouwen worden buiten het onderzoek gehouden. Bovendien zijn de gevolgen in termen van ontscholing vooral beschreven vanuit het perspectief van de degene die erdoor bedreigd werd, waardoor het element van ontscholing veel nadruk kreeg.⁵

De gevolgen van technologische verandering werden benadrukt en gevreesd omdat ze konden leiden tot feminisatie. Met feminisatie wordt bedoeld dat zich een associatie ontwikkelt tussen lage status, lage beloning en het feit dat het werk gedaan wordt door vrouwen. Feminisatie kan aan de ontwikkeling van een lage status vooraf gaan, of er op volgen. Een indirect verband tussen feminisatie en technologische verandering vinden we bij breien. Handmatig breien werd in de negentiende eeuw gedaan door zowel mannen als vrouwen. Nu, zonder enige verandering in de techniek van het handmatig breien, is het een vrouwenbezigheid bij uitstek. Door de introductie van het fabrieksmatig-machinaal breien, heeft zich een verschuiving voorgedaan van handmatig breien als productieve bezigheid naar vrijetijdsbesteding.

Ofschoon nieuwe technologie wordt ontworpen met het oog op de toekomstige gebruiker, hoeven machines niet gebruikt te worden door de persoon die de ontwerper in gedachte had. De Laval separator, waarmee melk van room wordt gescheiden, werd in Zweden ontwikkeld voor boerderijgebruik door vrouwen. In Nederland werd deze machine gebruikt door mannen in fabrieken, omdat hij te kostbaar was voor de, in vergelijking met Zweden, kleinschalige Nederlandse boerenbedrijven, en paste bij de aanvankelijk relatief kleine Nederlandse zuivelfabrieken.

Een andersoortig voorbeeld kan gevonden worden in de Nederlandse textielindustrie, die niet alleen de machines overnam van de Engelse, maar ook de arbeidsdeling. Die arbeidsdeling was niet zo bedoeld door de ontwerpers, maar

Telefonistes in de centrale van het Hoofdstadkantoor Utrecht in 1919.

Technologische veranderingen leidden niet tot ontscholing, maar creëerden wel de mogelijkheid

voor de herdefiniëring van werk, alsook tot het scheppen van nieuw werk.

Collectie: Marlou Schrover

afgedwongen door de Britse vakbonden. Overname ervan was geen voorzorgsmaatregel van de Nederlandse werkgevers, omdat de vakbonden hier nog niet sterk genoeg waren om vergelijkbare eisen te stellen. Het systeem werd overgenomen zonder acht te slaan op de wijze waarop het tot stand was gekomen.

De gevolgen van technologische verandering voor vrouwenwerk worden veelal beoordeeld op basis van bestaand werk. Technologische veranderingen leiden echter ook tot het ontstaan van nieuw werk. In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw bijvoorbeeld, werden vrouwen in grote getale gerecruteerd door de zogenaamde nieuwe industrieën, die nieuwe producten maakten met nieuwe productiemethoden. Massaproductie, lopende banden, continue productie, mechanisatie en rationalisatie waren kenmerkend. Werk in deze bedrijven werd niet gefeminiseerd, maar was vrouwenarbeid van aanvang af.

Protest

Indien een nieuwe technologie wordt geïntroduceerd in een nieuwe of groeiende sector van een bestaande industrie, bepaalt het geslacht van daar werkende arbeiders het geslacht van de toekomstige arbeiders. In een door mannen gedomineerde sector, worden waarschijnlijk mannen gekozen als nieuwe arbeidskrachten. Wanneer het werk weinig opleiding vereist, en een gering carrièreperspectief biedt, kiezen werkgevers voor jonge arbeidskrachten. In een mannensector zijn dat jongens. Wanneer er geen gevestigde belangen worden bedreigd, kan er een overgangsfase volgen waarin vrouwen en meisjes de jongens vervangen. Dit gebeurde bijvoorbeeld in de kantoorsector en in delen van de voedingsmiddelenindustrie. Zodra vrouwen hun intrede hebben gedaan in een deel van de fabriek kunnen ook andere taken naar vrouwen verschuiven, hetgeen gepaard gaat met een verdere opsplitsing van werk en een fysieke scheiding van de vrouwen en mannen.

In een industrie waarin overwegend mannen werken, kunnen werknemers op twee manieren op technologische verandering reageren: ze kunnen er bezwaar tegen maken en weigeren met de nieuwe technologie te werken, zoals de Britse letterzetterij deden, of ze kunnen de nieuwe technologie onder protest accepteren. Bezwaren kunnen voortkomen uit een bedreiging van belangen, inkomen en status van mannelijke werknemers. Wanneer de arbeiders niet goed georganiseerd zijn, kan de werkgever de nieuwe techniek introduceren, ondanks de protesten en nieuwe arbeiders aanstellen. Dit kunnen mannen of jongens zijn, maar ook vrouwen of meisjes. De mannen die weigeren met de nieuwe techniek te werken worden geleidelijk of onmiddellijk werkloos.

Indien de arbeiders goed georganiseerd zijn kunnen ze introductie van een nieuwe techniek tegenhouden. Georganiseerde arbeiders kunnen steun krijgen van de overheid, die massale werkloosheid vreest, zoals bijvoorbeeld gebeurde in de Nederlandse sigarenindustrie. Goed georganiseerde mannen kunnen er ook voor kiezen de nieuwe techniek te accepteren, nadat bedreigingen voor inkomen en status zijn weggenomen. Dit gebeurde bijvoorbeeld in de Engelse aardewerkindustrie. Mannelijke arbeidskrachten kunnen voor deze tactiek kiezen nadat enkele vrouwen tot de bedrijfstak zijn toegelaten, waardoor vervanging een reële dreiging wordt. De oudere machines kunnen doorschuiven naar vrouwelijke arbeidskrachten, die ze tijdelijke bedienden tot een definitieve totale vervanging van alle machines, zoals bijvoorbeeld gebeurde in de Zweedse aardewerkindustrie en de Engelse textiel.

In een sector waarin overwegend vrouwen werken, kunnen de werknemers ook bezwaar maken tegen de nieuwe machines. Vrouwen waren echter in het algemeen slecht georganiseerd. Ofschoon bonden de verklaring daarvoor graag leggen bij een gebrek aan belangstelling van vrouwen voor vakbondsactiviteiten, ligt een logischer verklaring in een gebrek aan belangstelling bij bonden voor vrouwenbelangen. Historisch gezien

De machinale stikkerij van stoomschoenfabriek Van den Bergh in Den Bosch, ca. 1900. Schoenen werden traditioneel gemaakt door mannen. Tegen de voorgenomen mechanische productie van schoenen door Van den Bergh was veel verzet van mannelijke schoenmakers. Zij vreesden voor afname van hun werkgelegenheid, en verwoestten daarom de in aanbouw zijnde fabriek van Van den Bergh in Besoyen. Van den Bergh begon opnieuw in Den Bosch en huurde voor zijn nieuwe fabriek vrouwen als stiksters, gedeeltelijk afkomstig uit Duitsland. (Collectie: Marlou Schrover)

is het onwaarschijnlijk dat vrouwen goed genoeg georganiseerd waren om een verandering tegen te houden of de introductie te beïnvloeden. Bij weigering kon vervanging door mannen plaatsvinden. Dit gebeurde bijvoorbeeld in de Zweedse zuivelsector en de Engelse aardewerkindustrie.

Is werk eenmaal gelabeld als mannelijk of vrouwelijk, dan is het moeilijk deze labelling te wijzigen. Een nieuwe technologische verandering kan een reden of excuus zijn voor wijziging. In de meer dynamische en innoverende industrieën doen mogelijkheden voor wijziging zich regelmatig voor. In industrieën waarin technologische veranderingen zeldzamer zijn, ontwikkelen zich sterkere gevoelens omtrent 'traditie'. Het verzet tegen een nieuwe technologie zal daar sterker zijn en de kans op verschuivingen bij gevolg kleiner.

Marlou Schrover is wetenschappelijk onderzoeker bij de vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Utrecht.

1. Dit artikel is gebaseerd op: Gertjan de Groot en Marlou Schrover, 'General introduction', in: Gertjan de Groot en Marlou Schrover (red.), *Women workers and technological change in Europe in the nineteenth and twentieth Centuries*. Londen, 1995, pp. 1-16. Tenzij anders vermeld, zijn de voorbeelden die in dit artikel worden aangehaald en die betrekking hebben op industrieën in Denemarken, Zweden, Engeland en Nederland, ontleend aan de hoofdstukken in dit boek.
2. H. Bradley, *Women's work. A sociological history of the sexual division of labour in employment*. Cambridge, 1989, p. 20; J. de Bruijn, *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief*. Amsterdam, 1989, p.14.
3. B. Hepple, (red.), *The making of labour law in Europe. A comparative study of nine countries up to 1945*. Londen/New York, 1986.
4. L.A. Tilly, 'Gender and jobs in early twentieth-century French industry'. In: *International Labor and Working-Class History* 43 (spring 1993), pp. 31-47.
5. Roslyn L. Feldberg en Evelyn Nakano Glenn, 'Technology and work degradation: effects of office automation on women clerical workers'. In: J. Rothschild (red.), *Machina Ex Dea: feminist perspectives on technology*, New York, 1983, p.60; P. Thompson, *The nature of work. An introduction to debates on the labour process*. Londen, 1983, p. 185; C. Cockburn, *Brothers. Male dominance and technological change*. Londen, 1983, p. 4.

Het meisje met de rode roos

Truus Menger. Een interview

Nanda van der Zee

Deze zomer werd de bekende beeldhouwster en verzetsstrijdster Truus Menger 75 jaar. Nanda van der Zee sprak met haar over haar leven, het verzet en de voortdurende strijd tegen fascisme en racisme.

Waarnaar kijk je het eerst als je een internationaal bekende beeldhouwster op bezoek krijgt voor een gesprek? Naar haar handen. Twee kleine, fijne, fiere handen, sierlijk en beweeglijk. Het is dan ook even moeilijk te beseffen dat diezelfde handen in naam van het recht meer dan vijftig jaar geleden regelmatig een pistool omklemden en Nederlandse verraders liquideerden. Voor me zit Truus Menger, die op 29 augustus haar 75ste verjaardag vierde. Indertijd het maatje van verzetsstrijdster Hannie Schaft die de geschiedenis inging als 'het meisje met het rode haar'.

"Ik kwam uit een politiek links nest, ja, communistisch. In de jaren dertig werd dat gezien als een extreme politieke opstelling. Mijn moeder was lid van de Internationale Rode Hulp en hielp politiek links georiënteerde mensen, maar ook joden, die uit Duitsland waren gevlucht, aan onderdak. Wij hadden dus voortdurend allerlei soorten mensen in huis. De 'goede' Duitsers wel te verstaan. Dat heeft voorkomen dat ik haat tegen Duitsers ontwikkelde.

Omstreeks 1935 waren mijn ouders al een paar jaar gescheiden en de armoe thuis was groot. Ik wist me nauwelijks iets anders te herinneren dan dat we van de steun leefden. Er werden regelmatig vergaderingen bij ons thuis gehouden - illegaal, sinds 'de steun' mijn moeder verbood mensen (mannen, wel te verstaan) te ontvangen. Op een keer werd onze steun ingehouden omdat men ontdekt had dat er een bijeenkomst was geweest. De verontwaardiging was groot. De eerste tijd kregen we van burens en vrienden brood en soep, maar toen we helemaal niets meer hadden, gingen we met mijn moeder naar het kantoor van de steun. Ze zei dat ze haar geld kwam halen en toen, luid genoeg om iedereen op te laten kijken: "Mijn kinderen hebben honger, omdat ik politiek niet in julië straatje pas. Ik ga hier niet weg voor ik eten en geld heb."

Moed en lafheid

"Toen de oorlog uitbrak was mijn broertje zes, mijn zusje Freddy veertien en zelf was ik zestien. Mijn moeder was al heel vroeg bij politiek werk betrokken geraakt. Thuis hadden we een stencilmachine waarop mijn moeder, samen met anderen, een manifest stencilde waarin werd uitgelegd wie de nazi's nu eigenlijk waren en wat zij beoogden, om de mensen te waarschuwen voor wat zou kunnen gaan gebeuren. Mijn moeder had zo'n vreselijk vooruitziende blik omdat ze, door de vele vluchtelingen die we in huis hadden, wist wat er in Duitsland aan onrecht plaatsvond. En dat was echt niet zomaar wat! In 1938 kwamen er vluchtelingen die de

Kristallnacht hadden meegemaakt. Nou, ik weet nog wel dat mijn moeder toen vreselijk gehuild heeft. Die mensen hadden al die stadia van ontrecting al doorlopen. Verschrikkelijk.

Hoe de Nederlanders op al die berichten in de kranten en op de beelden van het bioscoopjournaal waar men Hitler en Mussolini de massa's toe zag brullen, reageerden? Ach, de Nederlandse gedachte was: wij zijn neutraal! Je werd zelfs beboet of kreeg gevangenisstraf als je het 'bevriende staats-hoofd' Hitler belachelijk maakte. Voorts was de Nederlandse bevolking over het algemeen niet bang voor het nazidom, want dat speelde zich immers af over de grens en je werd toch beschermd door je grens, dat werd je zo toch voorgehouden? De naïviteit die we toen hadden! Maar het is ook verschrikkelijk dat we zo naïef gehouden werden. Van regeringswege was er natuurlijk een enorme lafheid, toen al. De oorlog brak uit en de Koningin vluchtte. Nou, dat gaf me een discussie in de straat! Kijk, wij waren niet koningsgezind. Maar het was een klap in het gezicht van het Nederlandse volk, dat was het absoluut. En degenen die in de regering zaten, nou, die hadden een beste baan waar ze al heel lang zaten en nog wel wat langer wilden zitten.

Langzaamaan kwamen de maatregelen tegen de joden. Het precieze van hun lot wist ik toen niet, maar je voelde instinctief dat het goed mis was. Waarom moesten al die joden weg? Waarom werden ze zo in die wagens geslagen? Waarom kon het niet op een gewone manier? Dat gaf al aan hoe eng het was, hoe griezelig. Ook die pogroms in Amsterdam waarbij mensen werden beschoten en doodgeranseld. Al die dingen gaven eigenlijk al aan waar ze naar toe gingen. Ja, dat er gas gebruikt zou worden, dat wisten we niet. We dachten eerder aan uithongering en aan vreselijke ziekten - zoals tyfus - zonder medische hulp. Joodse ziekenhuizen werden ook leeggehaald en realiseerde je dat ten volle, dan vermoedde je niet, maar dan wist je dat er voor die mensen iets verschrikkelijks te wachten stond. Ieder mens die deze dingen met eigen ogen heeft gezien, moet toch zijn gaan nadenken?

Er waren genoeg moedige mensen in die tijd, en wat is er, met de dood voor ogen toch veel aan moed opgebracht. Het opmerkelijke was dat juist de arme mensen die zich solidair met de vervolgdgen verklaarden - allemaal in rijtjeshuizen hoor, althans in het Westen van het land - de meeste onderduikers opnamen en niet de rijken in hun grote grachtenhuizen. Terwijl het verraad in zo'n wijkje vele malen eerder dreigde. Verder waren het boeren en vooral de gereformeerden die mensen opnamen met de gedachte 'God zal ons behoeden'.

Alleen al om de joodse onderduikers van eten te voorzien, was er vreselijk veel moed nodig. Daarvoor moest je stad en land aflopen, want je kon nu eenmaal niet met je bundel bonkaarten zo'n twintig broden bij een en dezelfde bakker kopen, dat zou te veel in de gaten lopen. Als je onderduikers had, kreeg je dubbele bonkaarten en die werden dan door ons van het gewapende verzet bij overvallen op distributiekantoren geroofd etcetera. Voor dat alles zijn grote offers gebracht en daarom deed het mensen pijn die echt geholpen hebben dat koningin Beatrix zo rücksichtslos in het buitenland [de Knesset in Israël.NvdZ] stelde dat in het licht van de jodenvervolging het Nederlandse volk zich nou niet zo van zijn beste kant heeft laten zien. Dan beseft ze niet hoe groot het verraad was en ook niet dat mensen, als het om geld gaat, zo lelijk kunnen worden.

Er waren mensen die al dolgelukkig waren als ze f7,50 per verraden jood kregen. Voor f7,50 werd verraad gepleegd, en werden mensen naar Auschwitz gestuurd om nooit meer terug te keren. We weten weinig over wie die verraders zijn geweest, want dat ging allemaal met briefjes of mondelinge tips - maar hun geld gingen ze halen! En ach, behalve het altijd loerende verraad waren er nog zoveel andere haken en ogen aan het verbergen van vervolgd. Hield men zich aan

jouw huisregels, kon men zich in jouw huishouden schikken? Wij hebben wel eens iemand neer moeten schieten die aldoor maar naar buiten wilde, omdat hij niet binnen kon zitten maar daarmee wel steeds de kans liep verraden te worden en met hem zijn tien andere medeonderduikers. Dan zaten er in Nederland ook nog eens de elitepaardjes van Hitler die bijvoorbeeld in Denemarken ontbraken. Het was geen eenvoudige zaak om mensen te verbergen.

Na zoveel jaren, na vijftig jaar, verschijnen er allemaal boeken over heldendaden die niet begaan zijn. Daaraan erger ik me eigenlijk, want er worden straatjes schoongeveegd die danig bevuild zijn. Ik denk dat we eigenlijk heel nuchter moeten constateren dat als er weinig gedaan is voor de joden in Nederland, dat kwam door 'van boven': door de toenmalige regering en het toenmalige ambtenarenapparaat. Dat blijkt ook wel: nu pas komt aan het licht dat al die bezittingen die joden hebben gehad en die hier geregistreerd stonden, hier aanwezig waren, werden verdeeld onder de ambtenaren. Wat een schande! Ik denk dat we het met zijn allen eens moeten worden dat ook de waarheid over het verzet tevoorschijn moet worden gehaald. En de wandaden van de toen zittende ambtenaren, maar evenzo de moed van hen die aan die wandaden *niet* deelnamen."

Truus Menger
Foto: Mark Kohn

Verzet-metterdaad

"Mijn aandeel in het verzet begon met blaadjes rondbrengen, met leuzen op muren schrijven en vooral discussies aangaan met de jeugd om hen te weerhouden bijvoorbeeld bij de Jeugdstorm te gaan. Klein verzet. Alles wat ook maar iets naar protest zweemde, vonden we leuk. Dus op Koninginnedag worteltjes dragen en dat soort kinderachtige dingetjes; niet uit Oranjeliefde maar uit protest. Dát dreef ons. Als Mussert sprak de draden van de microfoon doorknippen of met zijn honderden de fietsbellen laten rinkelen zodat de man in het luchtledige stond te schreeuwen. En dan met zijn allen 'tante, tante' roepen omdat Mussert met zijn tante was getrouwd. Wij praatten ook over de toekomst, hoe we het dan, hoe we het beter zouden aanpakken, wat we zouden verbeteren. In onze verzetsgroep werd dat vooral gestimuleerd door twee studenten waaronder Hannie Schaft.

Ik heb haar begin 1943 ontmoet in het noodziekenhuis in Twente. Ze was een stijf, hoewel leuk, toch een tikkeltje tutterig meisje om te zien. Altijd die schouders wat hoog: een juffertje. Maar het was ook een heel interessante vrouw. Want je kon heel ernstig en heel goed met haar discussiëren.

We waren in Twente omdat we een overval hadden gedaan die verkeerd was afgelopen en waarbij een van onze jongens in de rug was geschoten, zodat onze commandant vond dat we weg moesten voor onze veiligheid. Toen zijn we naar Enschede gegaan, waar onze moeder al eerder naar toe was gevlucht omdat het haar in Haarlem te heet onder de voeten was geworden.

Hannie was door onze commandant gestuurd om ons naar het Haarlemse verzetswerk terug te halen. Aanvankelijk wanstrouwen wij haar. Hannie zat met haar pistool in haar zak, mijn zus en ik zaten precies zo. Zij kon immers een verraadster zijn. Toch kon ik op een gegeven ogenblik mijn lachen niet meer houden, door dat verknepen naar elkaar kijken met trillende knieën. Toen dat lachen brak, waren we alle drie opeens weer jonge meiden. Na dat bevrijdende lachen was de ban gebroken en de band gesmeed.

We hebben ons niet verzet tegen 'de Duitser', we hebben ons verzet tegen een ideologie die neerkwam op moord. Er is lijdelijk verzet geweest, er is daadwerkelijk verzet geweest en er is mede-lijdend verzet geweest, bijvoorbeeld met de joden. Mijn zusje en ik, en later kwam Hannie Schaft daarbij, hebben gewerkt in het verzet-metterdaad, de partizanenstrijd. Het unieke daarvan was dat wij als meisjes mensen liquideerden, bruggen opbliezen, enzovoorts. Natuurlijk heeft dat ons beschadigd, niemand komt daar ongeschonden uit, zeker niet als je zo jong bent als wij toen waren. Maar wij zagen het als het uitsnijden van kankergezwellen uit de maatschappij en daar stonden we voor honderd procent achter. Want we vonden dat mensenjagers zoals de nazi's niet in onze maatschappij hoorden.

Als meisjes, en als zeer jonge meisjes zelfs, mijn zusje Freddy droeg nog vlechtjes, waren wij natuurlijk veel geschikter voor dit werk dan volwassen mannen omdat er op ons veel minder - tot geen - verdenking viel, aanvankelijk. We zagen er doodgewoon uit, ook al hadden we een pistool in onze zak zitten. Nederlandse verraders waren het die wij pakten, mensen die een kick kregen van hun verraderswerk, er dan opeens bij hoorden en op feestjes van de Duitsers werden gefêteerd. Die mensen waren overigens afkomstig uit letterlijk alle lagen van de gemeenschap. Dat was het hele griezelige van de verraders: van de Mof wist je hoe hij eruit zag, de verrader viel niet te herkennen. Heel af en toe toch wel, en dan werd hij geliquideerd. Ook door ons. Om eerlijk te zijn heb ik juist daarover nu weinig nachtmerries. Nachtmerries heb ik over het niet kunnen redden van weerloze kinderen. Freddy, dat kleine tienertje met vlechten, is de eerste geweest die geschoten heeft op verraders. Daarna natuurlijk in tranen. Toch deden we het alleen maar omdat we het noodzakelijk vonden en we hadden daar verder onderling ook geen discussie

sie over, zo duidelijk lag dat voor ons. Er werd uiteraard wel over gepraat met bijvoorbeeld onze commandant want natuurlijk vonden we het verschrikkelijk werk. Kom nou, we waren er toch nooit voor opgeleid! We waren maar gewone meiden. Hannie was student en wij waren gewone kinderen die ook graag leuke dingen in het leven deden; alleen, we hebben weinig jeugd gehad - er was toch vijf jaar van je jeugd afgenomen - en wij waren echt niet de enigen."

Spreekbuis

"Ik blijf altijd zeggen dat de illegale bladen *het* verzet waren, want die waren de spreekbuis van het verzet en het doorgeefluik naar de bevolking. Dat was onnoemelijk belangrijk: de mensen oppeppen in moeilijke tijden, want vijf jaar is lang: ze hebben als voorbeeld en bemoediging enorm doorgewerkt, temeer omdat het niet vanuit het buitenland, maar vanuit eigen kring, van binnenuit kwam en dat bij voortduring. Als koningin Wilhelmina er in haar redevoeringen voor Radio Oranje op getamboereerd zou hebben dat de jodenvervolgung onchristelijk was en niet in Gods bedoeling kon liggen, denk ik dat dit het christelijke Nederland zeker zou hebben aangesproken. Maar het is niet gezegd, het bleef bij 'God en Oranje', wat mijn taal niet was, zeker niet in die tijd, en de Nederlandse regering-in-ballingschap was nou ook niet bepaald de eerste om haar in een reëlere richting te adviseren. Antisemitisme en onverschilligheid kwamen in alle kringen voor.

Natuurlijk is het Duitse volk van toen schuldig, maar ik vind het onzinnig om jonge Duitse mensen nog steeds met dat schuldgevoel te overladen. Ik spreek in Duitsland voor de jeugd over vrede en over de partizanenstrijd tegen nazisme en fascisme. Gelukkig doe ik dat niet alleen; er zijn nog vele andere mensen uit het verzet die dat doen, op scholen en universiteiten, ook over het huidige fascisme en racisme in de wereld. Daarbij moet je er vooral voor zorgen het optimisme bij de jeugd gaande te houden. De Duitse jeugd heeft er toch evenveel recht op als de onze om gelukkig te worden? Ik vind het onjuist hén kwalijk te nemen wat de generaties voor hen hebben laten gebeuren, met de handen voor de ogen en de handen voor de oren.

Ik ben nu bezig met anderen een tentoonstelling samen te stellen, onder andere gebaseerd op gegevens over Hannie Schaft, over al die verzetsvrouwen, ook over de joodse, in de kampen. Die tentoonstelling is tevens op deze tijd gericht om die mensen te belichten die zich teweerstellen tegen fascistische groeperingen die onze jeugd bedreigen. Daarbij is het belangrijk dat je je optimisme kunt visualiseren; optimisme naar deze jeugd toe is echt noodzakelijk. Want niet in de toekomst geloven, is het meest tragische en het meest erge wat een mens kan overkomen."

Op 4 mei 1998 staat Truus Menger met een roos in haar handen op het Centraal Station in Amsterdam bij de bronzen plaat, een oorlogsmonument. Stil staat ze daar, ver weg van alles en iedereen, dichtbij wat ooit háár alles en iedereen vormde. Dicht bij de niet te bespreken waarheid van toen, dicht bij het onrecht van heden. Een krachtige vrouw, alleen in haar herinneringen, de haat ver voorbij.

Iemand blijft staan, getroffen door die vrouw met haar roos. Anderen blijven staan, en nog weer anderen. Het is een stille menigte die haar en haar roos tenslotte omringt. Dan is haar tijd van omzien om. Terwijl zij, op weg naar Duitsland, de trein tegemoet loopt, dringt een medereiziger op haar aan en fluistert haar toe: 'Jij hebt gelijk!'.

Drs. Nanda van der Zee is historica.

Zij publiceerde Om erger te voorkomen. De voorgeschiedenis en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog (Amsterdam: Meulenhoff, 1997)

“Civilus’ dochters”

Exemplarische vrouwen in Nederlandse ‘vrouwenalmanakken’

Esther Velthuis

In het afgelopen jaar werd vanaf verschillende wetenschappelijke podia en in geschrifte aandacht geschonken aan exemplarische vrouwen. Ook in almanakken zijn deze vrouwen te vinden. Esther Velthuis doet hier verslag van haar onderzoek naar de voorstelling van Nederlandse vrouwen in almanakken. Moed en trouw kon bij deze exempels samengaan met zwakte en nederigheid.

Helden en heldinnen mogen dan van alle tijden zijn, de verwetenschappelijking en professionalisering van de nationale geschiedschrijving in de negentiende en twintigste eeuw hebben met succes ertoe bijgedragen dat de canon van Nederlandse heldinnen zeer versmalde. In biografische woordenboeken uit de eerste helft van de negentiende eeuw staan veel voorlopig laatste vermeldingen van roemrijke vrouwen, die in volgende drukken niet meer voorkomen. De verhalen over deze vrouwen werden als op zichzelf staande gebeurtenissen slechts in de marge overgeleverd. Namen als die van Hillegond Wenssen, Trijntje Simons of Josina van Lynden moesten het afleggen tegen beroemdheden als Maria van Reigersberch of de knipkunstenares Johanna Koerten. Wél werden vanaf het einde van de achttiende eeuw en het begin van de Franse bezettingstijd namen en daden van enkele vrouwen op grote schaal dienstbaar gemaakt aan toenmalige populaire abstracties als ‘het vaderland’, de ‘vrouwelijke deugzaamheid’ en de cultus van het moederschap. Exempels in almanakken zijn duidelijke illustraties van deze thematiek. Een exempelfiguur vervult een voorbeeldrol als bijvoorbeeld held, heilige of anti-held. Zijn levensverhaal is de kapstok waaraan een stichtelijk en generaliserend relaas ten behoeve van een politieke, sociale of religieuze overtuiging wordt opgehangen.

Nationaal houvast

Tussen de Verlichtingsidealen en de negentiende-eeuwse ‘domesticering’ van vrouwen en hun bezigheden nemen de burgerlijke waarden van deugd, menselijk en huiselijk geluk, die vooral werden vertegenwoordigd in vriendschap en het huwelijk, een overheersende plaats in. Men schreef vrouwen, dat wil zeggen moeders en echtgenotes, een beschavend en verzoenend aandeel in de samenleving toe. De vermeende toewijding en afhankelijkheid van vrouwen leidde even zo vaak tot de voorstelling van de symbolische maagd, of zij nu een geleerde was of een burgeres “wier kuisheid de grondvesten van het republikeinse bestuur bevestigde.”¹

De heldinnen werden ‘gepoliticiseerd’ in de zin dat de voorstellingen van al dan niet invloedrijke vrouwen meedeinden op de opeenvolgende golven van publieke belangstelling voor de politieke omwentelingen in het Nederlandse verleden. Het door revolutie en malaise geteisterde vaderland stond bol van sentiment over de veronderstelde politieke eenheid in met name de Gouden Eeuw. Die was ten tijde van het ontstaan van

het Nederlandse koninkrijk op zijn beurt exemplarisch.² Een goed voorbeeld van veranderend ‘nationaal houvast’ is het personage van Maria van Reigersberch (1589-1653). Al tijdens haar leven werd zij door de poëzie van haar man Hugo de Groot bekend als exemplum van de huwelijkstrouw van een nobele, zichzelf voor haar man opofferende vrouw. Zij zou het plan hebben gesmeed voor de ontsnapping van De Groot in de boekenkoffer uit zijn gevangenis, slot Loevenstein. Vondels schriftelijke portret van Maria, jaren later, gaf een ondernemende en slimme vrouw te zien die exemplarisch was voor vrouwenkracht en toewijding. Na 1702 en het begin van het tweede stadhouderloze tijdperk werd de belangstelling voor slachtoffers van de politieke omwentelingen van 1618-1619, waaronder De Groot, opnieuw gevoed. Ditmaal met een Maria van Reigersberch die naast trouw en moederlijk ook dapper, driftig en emotioneel was geworden.³

Dergelijke exempels waren ook te vinden in almanakken. Almanakken waren in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw bijzonder populair. Net als het klucht- en liedboek en het pamflet verscheen de almanak in grote oplagen in de volkstaal. Hij was goedkoop en bedoeld voor een breed publiek.⁴ Het groeiende aandeel van nieuwe titels op het totaal van algemeen-culturele tijdschriften tussen 1770 en 1830 getuigt daarvan. Het grote aandeel van almanakken had ook te

Uit: Almanach van en voor Nederlandse vrouwen (1828)
Collectie Koninklijke Bibliotheek te Den Haag

maken met het feit dat de inhoud van veel drukwerk beïnvloed werd door de kleine Nederlandse markt die taalkundig beperkt was; almanakken werden noodzakelijkerwijs afgestemd op een zo breed mogelijk publiek. Van actuele nieuwsvoorziening was in almanakken tot 1845 eigenlijk geen sprake.⁵ Ook de gegevens over gebeurtenissen uit het nabije verleden liepen in de exempelbeschrijvingen jaren achter de feiten aan. Alleen de dood van Marie-Antoinette en de gewelddadige dreigingen van de revolutie waren van een bijzondere actualiteit.

Meestal suggereerde de titel van een almanak dat deze alleen voor vrouwen bestemd was; de inhoud bevestigde dit echter niet. Dat neemt niet weg dat vrouwen expliciet tot het beoogde leespubliek gingen behoren, ook al was het aandeel van de 'vrouwenalmanakken' uiteindelijk klein en de levensduur vaak kort. Het lezerspubliek van almanakken was waarschijnlijk vooral jong. Dat een jaargang van de *Almanach van en voor meisjes* blijkens de handgeschreven opdracht aan een vierjarig meisje cadeau werd gedaan, mag als een extreem voorbeeld gelden, maar kinderen en jonge mensen uit welgestelde milieus werden in de almanakken regelmatig aangesproken. Enkele vrouwelijke schrijvers en uitgevers voelden zich om verschillende redenen daartoe geroepen.

Uit: Almanach van en voor Nederlandse vrouwen (1828)
Collectie Koninklijke Bibliotheek te Den Haag

Vijf beroepen

Exempels behoorden niet altijd tot de vaste rubrieken van een almanak, maar kwamen van oudsher wel regelmatig voor. De almanak, in al zijn verschillende vormen van inhoud en uiterlijk, wordt gerekend tot de populaire lectuur van het verleden. Vol spot sprak men vanaf de achttiende eeuw wel over de almanak als een uitgesproken vrouwengenre, waar titels als *Toiletgeschenk van vernuft en kunst voor dames van lectuur en smaak* en *Almanach voor de jufferschap tot vermaak in ledige uren* ongetwijfeld aan bijdroegen. Wellicht wordt daarmee de aantrekkingskracht van de almanakteksten op alle lezers weergegeven.

In navolging van de middeleeuwse traditie van negen 'beste mannen' uit de wereldgeschiedenis en de drie geloofstijdperken (heidendom-jodendom-christendom) was een vergelijkbaar vrouwelijk canon van 'deugdzamen' gevormd. Vanaf zijn Franse en Duitse oorsprong groeide die uit tot een universeel Europees genre.⁶ In woord en beeld werd aan de levensloop en daden van de vrouwen een moraliserende boodschap verbonden die paste bij de intenties van de auteur. Het middeleeuwse exempel bijvoorbeeld verbeeldde het ingrijpen van God of een heilige in de loop der dingen. In de zestiende eeuw propageerden exempels vooral verschillende facetten van de christelijke huwelijksmoraal. De boodschap van kuisheid, als plichtsgetrouwe respect voor God, de staat, echtgenoot en het moederschap⁷, ging alle andere overheersen, een fenomeen dat in de achttiende en negentiende eeuw verder op de voorgrond trad. In de roerige jaren van 1791 tot

Uit: Almanach van en voor Nederlandse vrouwen (1828)
Collectie Koninklijke Bibliotheek te Den Haag

1828 waren de almanakken er dik mee bezaaid. Sprekend zijn de combinaties waarin de exempels in de almanakken voorkomen. De *Almanach voor meisjes door meisjes*⁸ en de *Almanach van en voor Nederlandse vrouwen* (1828) presenteerden in een jaargang zes tot tien uiteenlopende exempels. Het is duidelijk dat de voorbeelden van de vorstinnen en de geleerde, dichtende en strijdende (soldaten)vrouwen een zo breed mogelijke illustratie van de vrouwelijke kunne moesten zijn. Het zestal vrouwen in de *Almanach van en voor Nederlandse vrouwen* is in tweeën gedeeld: het zijn drie aarde, zinnelijke en sterke, kortom 'manhaftige' vrouwen versus drie zogenaamd vergeestelichte, aan het land en echtgenoten onderworpen vrouwen. De vorstin Jacoba van Beieren die met een perkament in de hand met het duidelijke opschrift 'afstand' de blik omhoog werpt, de geleerde Anna Maria van Schurmann met boek en veer en de echtgenote Maria van Reigersberch met de koffer: alle drie staan ze in dienst van een taak en een ideaal dat henzelf verre overstijgt. Daar tegenover staan Kenau Hasselaar, Maria van Lalain en Trijn van Leemput. Ze zijn zwaar bewapend en klaar om te forceren.

Slechts de *Almanak voor vrouwen door vrouwen*⁹ bevatte vrijwel constant gemiddeld twee exempels. Hoewel deze almanak op het oog minder 'doorzichtig' is, valt er ook hier enig beleid waar te nemen in de keuze van de exempels. Voor het jaar 1795 werden Magdalena Moons, Charlotte de Bourbon en Maria van Lalain beschreven: elk in hun situatie waren zij de minnares van een vooraanstaand invloedrijk man. Magdalena Moons namelijk vermurwde haar minnaar én belegeraar, de Spaanse opperbevelhebber Valdez; Charlotte de Bourbon was verbonden aan Willem van Oranje en Maria van Lalain dong als vrouw van een verslagen man naar de gunst van zijn overwinnaar Alexander Farnese. Het jaar daarop werden Charlotte Corday en Elsje van Houwening beschreven, de dienstboden van respectievelijk David Marat en Hugo de Groot. Ze verrichtten een heldendaad, notabene door te doden dan wel een ontsnappingspoging te begeleiden.

Historische bagage

Het is de vraag in hoeverre de lezers van de almanakken beter geïnformeerd waren dan de huidige moderne lezer, afgaande op de feitelijk geringe informatie in de exempelbeschrijvingen. Er werd maar weinig uitleg gegeven bij al de namen en gebeurtenissen uit het overwegend verre verleden. Dat het merendeel van deze vrouwen een beroep uitoefende dat door talent en voortdurende oefening en onderwijs gevoed was, gaf reden om hen boven hun sekse te verheffen als voorbeeld voor anderen. De kern van hun voorbeeldfunctie lag echter in de nederigheid, bescheidenheid en trouw die ze wisten op te brengen. Er zijn drie aspecten die voortdurend boven de afkomst en professie van al de vrouwen verheven zijn: hun

deugdzaamheid, met in het verlengde daarvan het huwelijk en het gezin en ten slotte hun vaderlandsliefde.

De Nederlandse exempels waren vooral te vinden onder de dichters en kunstenaressen, van wie het bovendien opvalt dat ze tijdgenoten van de lezers waren. Ook van het beeld van de slimme of stidlustige heldin, zoals Kenau Hasselaar of Trijn van Leemput, werd gebruik gemaakt om overwegend Nederlandse vrouwen te noemen. Deze leefden echter ver weg, in de zestiende eeuw.

Een onderscheid dat simpel en consequent op alle vrouwen werd toegepast, is hun (burgerlijke) staat als maagd, getrouwde vrouw of weduwe. Alleen in de beschrijvingen van vrouwen die zich met letteren of kunst bezighielden, werd over familie of echtgenoot nauwelijks gerept. Behalve in het geval van de Nederlandse geleerden en dichters:

Uit: Almanach van en voor Nederlandse vrouwen (1828)
Collectie Koninklijke Bibliotheek te Den Haag

hoewel tegengesteld aan geleerdheid of dichterschap, waren - volgens de almanak - bescheidenheid en dienstbaarheid hun voornaamste vrouwelijke eigenschappen. Vooral voor de 'heldinnen uit het volk' gold speciaal hun verdienste als echtgenoot en moeder. Hillegond Wenssen, Maria van Utrecht en Margaretha Hooft, alledrie 'vergeten' echtgenotes van gevangengenomen raadspensionarissen gedurende "de geweldigste stormen die in den staat en de kerk hier te lande opstaken"¹⁰, konden op niets anders bogen dan op hun liefdevolle trouw in moeilijke tijden.

Heel anders was het gesteld met de vrouwen die leefden als huursoldaat: ongehuwd, voortdurend op reis en in gevechten verward - en de huisvrouwen die zich eenmalig met het beleg van hun stad bemoeiden. De lezeressen moeten volgens de almanak beseffen dat "vrouwen ook dikwijls den oorlog [hebben] gevolgd", al worden deze exempels uiteindelijk nadrukkelijk in hun vrouwelijke staat hersteld door middel van een huwelijk, een financiële beloning of de eer van het waagmeesterschap in hun stad. Hun levensstijl en wapenfeiten werden zodoende teruggebracht tot eenmalige gebeurtenissen. Wel lijken deze vrouwen de meest zelfstandige personen, die niet hun echtgenoot maar zichzelf activeren en een eigen missie vervullen.

De nadruk in de portrettering van de minnaressen lag op de directe invloed die zij hadden op het landsbelang. Zij symboliseerden zondermeer daadkracht die voortkwam uit liefde, en minder uit trouw en echtelijke plicht. Voor onvervalste liefde en onverdeelde dienstbaarheid hoefde een vrouw niet te kiezen, zo lijken de almanakken te zeggen; deze eigenschappen waren haar veel te eigen, of zouden dat moeten zijn.

Nieuwelingen

Ondanks het a-politieke karakter van de almanakken stond de strijd tegen het oude Spaanse gezag vaak centraal. De echtgenotes uit het huis van Oranje lijken, net als prinsgezinde

hertogen en graven, meer sympathie te genieten dan de echtgenotes van raadspensionarissen. Deze voorkeur past wel bij het feit dat veel exempels zijn gekozen uit de tijd van de Opstand en de Gouden Eeuw. De verering en monumentalisering van het vaderlandse verleden én zijn mannelijke helden werd dus door middel van exempels in almanakken van vrouwelijke medestanders voorzien. Naarmate het aantal jaargangen van de almanakken in de negentiende eeuw vorderde, zou een toename van het aantal Nederlandse vrouwen verwacht kunnen worden. Maar dat is niet wat er gebeurt: het aantal nieuwelingen onder de exempels is na 1800 nog maar drie, met vervolgens enkele herhalingen.

Fia Dieteren wees jaren geleden al op het ver voor 1860 voorkomen van een levendige en vooral brede maatschappelijke discussie over opvoeding en onderwijs, de taken, rechten en plichten van vrouwen. Rudolf Dekker, Lotte v.d. Pol en Geertje Mak volgden met talrijke voorbeelden van 'mannelijke' vrouwen. Daarmee werd niet het uitzonderlijke maar het regelmatige karakter van deze vormen van mannelijkheid en vrouwelijkheid belicht. De exempels in vrouwenalmanakken sluiten hier op eigen wijze bij aan.

Het algemene, overwegend passieve vrouwbeeld domineert in de almanakken, en de burgerlijke beschavingsidealen van de negentiende eeuw bepalen het blikveld van deze populaire boekjes. De exemplarische, korte levensbeschrijvingen zijn eenvoudig en het moraliserende gehalte is zwaar, waardoor ze ook weer heel gemakkelijk zijn. De diversiteit in de beroepen en achtergronden van de vrouwen is groot en dat geeft de noodzakelijke en ook nieuwe spanning aan de exempels. Ze zijn niet meer zoals de mondige, poetsende 'deugdame huisvrouw' die de vrijheid en de daadkracht in de Republiek en de Gouden Eeuw verbeeldde.

De clou die in de exempels in de vrouwenalmanakken besloten ligt, betreft het feit en de manier waarop de vrouw in kwestie eenheid bewerkstelligde. De politieke consequenties van het landsbelang dat zij uiteindelijk diende, bleven onuitgesproken, al raakten die de hoofdpersoon in de kern van haar bestaan. De zorg, trouw, lijdzaamheid en - indien nodig - moed die de vrouwen voortbrachten, krijgen mede daardoor een onwezenlijk, onpersoonlijk karakter.

De rol van exempels in almanakken is een enigszins dubbele: de vrouwen blijken evenzeer uitdagende voorbeelden te zijn van moed en trouw als van (vrouwelijke) zwakte en nederigheid. De grenzen tussen het extreem goede en talentvolle, het slechte en mogelijk zelfs perverse liggen in de exempels dicht bij elkaar.

Esther Velthuis heeft Geschiedenis gestudeerd aan de Universiteit Utrecht

- 1 M. Wertheim, *De broek van Pythagoras. God, fysica en de strijd tussen de seksen*. Amsterdam, 1997, p. 137.
- 2 N. Van Sas, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland 1770-1813'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989), pp. 74-80.
- 3 Mieke Smits-Veldt, 'Maria van Reigersberch. De canonisering van een vaderlandse echtgenote'. In: *Nederlandse letterkunde* (1997) 3, pp. 271-291.
- 4 J. Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als handelswaar en lectuur*. Leiden, 1997, p. 20 (diss.).
- 5 G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*. Den Haag, 1995.
- 6 W. van Anrooij, *Helden van weleer. De negen besten in de Nederlanden (1300-1700)*. Amsterdam, 1997, pp. 91-92.
- 7 Uit: 'Verslag van de studiemiddag op 12 september te Utrecht', *Nieuwsbrief Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd* (1997) 3.
- 8 Verschenen van 1794 tot 1806.
- 9 Verschenen van 1790 tot 1823.
- 10 *Jaarboekje voor Nederlandse vrouwen en dochters* (1835).

‘Het licht schijnt overal’, 1894-1919

Juliëtte van der Heijden

In 1913 schreef de secretaresse van de Nederlands-Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, Marie Kooy-van Zeggelen: “en moge zoo langzamerhand in den loop der tijden de verschillend getinte handen elkander vinden”. Europese sentimenten en koloniale visies voorkwamen echter dat de leden van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht in Nederlands-Indië de hand uitstaken naar de ‘inlandse’ vrouwen. Juliëtte van der Heijden vroeg zich af of de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht wel een vereniging voor alle vrouwen was.

De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK) heeft als grote vrouwenvereniging - in 1919 had ze 25.000 leden - een aanzienlijk effect gehad op de vrouwenbeweging van de eerste feministische golf. Doordat zij afdelingen had in de koloniën, was het interessant om door middel van nagelaten geschriften de verhouding tussen sekse en etniciteit te onderzoeken. Een aantal VvVK-feministen kwam in de Nederlandse overzeese gebiedsdelen terecht in een koloniale samenleving, waar naast asymmetrische sekseverhoudingen ook ongelijke raciale machtsverhoudingen bestonden. Marie Kooy-van Zeggelen (1870-1957), secretaresse van de Afdeling Nederlandsch-Indië van de VvVK, schreef aan het slot van haar artikel in *Van Vrouwenleven 1813-1913*:

[...] en moge zoo langzamerhand in den loop der tijden de verschillend getinte handen elkander vinden - de bruine en de blanke, de lichtgele en de bijna zwarte - zoodat aan hen, die eenmaal zullen terugzien op het honderdjarig tijdvak, dat wij nu tegemoet gaan, zal blijken, dat dit, ook door toedoen van de vrouw, veel meer, dan de eeuw die achter ons ligt, heeft gewrocht aan de groote verbroedering der volken.¹

Zij deed deze nobele uitspraak in de tijd dat men in Nederland dacht dat het land economisch gezien niet zonder zijn koloniën kon. Weinigen in het Koninkrijk der Nederlanden twijfelden aan de juistheid van het aanwezige Nederlandse bestuur in de koloniën.

De feministen van de VvVK hadden zich in de eerste plaats georganiseerd op grond van sekse, dus niet op religieuze of partijpolitieke basis. Dat maakte het voor de Vereeniging in principe mogelijk op de bres te staan voor alle vrouwen, of ze nu dialect spraken of algemeen beschaafd Nederlands, gehuld waren in lompen of een zijden jurk en ... of ze nu blank of zwart waren. Doordat VvVK-vrouwen in Nederlands-Indië verschillende afdelingen oprichtten, werden zij geconfronteerd met een gesegregeerde samenleving op basis van sekse en etniciteit. De vrouwenkiesrechtstrijd in de koloniën was dus niet hetzelfde als in het ‘moederland’. Het is echter de vraag of de vrouwenkiesrecht-eis van de VvVK, in theorie en praktijk, bedoeld was voor alle vrouwen. Was de VvVK wel een vereniging waarvan alle vrouwen lid konden zijn, zoals oprichtster Wilhelmina Drucker

(1847-1925) dat in 1894 beweerde? Wat verwachtten witte Nederlandse feministen van de VvVK in de koloniën waar ook veel (inlandse) mannen het kiesrecht ontbeerden?

Tropen

Tot de oprichting van de eerste afdeling in Nederlands-Indië op 18 december 1908, werd er in het *Maandblad*, het orgaan van de VvVK, met geen woord gesproken over gekleurde bevolkingsgroepen of koloniën. De VvVK in Nederland hield zich blijkbaar nauwelijks bezig met de koloniën. Volgens de ledenlijst in het *Maandblad* van 15 december 1898 waren er welgeteld twee leden afkomstig uit de koloniën. De een woonde in Semarang in Nederlands-Indië, de ander te Paramaribo in Suriname.

Pas twee jaar na de oprichting van de eerste afdeling in Nederlands-Indië, werd in het *Maandblad* van 15 augustus 1910 het eerste artikel, ‘Het daghet in het oosten, het licht schijnt overal’, over ‘inlandse’² vrouwen in Nederlands-Indië geplaatst. De auteur C. Perk³ opende het artikel met de volgende uitroep:

Wie meenen mocht, dat het ontwaken der vrouw, haar streven naar meerdere ontwikkeling en de consequente gevolgen daarvan, een zuiver Westers verschijnsel is, die zou ik willen toeroepen: Komt en ziet hier in Indië!⁴

Het artikel werd besloten met de volgende voorspelling:

De stroom der vrouwenontwikkeling is onafwendbaar, zij omvat de geheele wereld, niets kan haar tegenhouden.

Vrouwenemancipatie was volgens de auteur dus geen westers modeverschijnsel, maar een proces dat overal ter wereld ingang kon vinden.

Het ontbreken van artikelen over niet-Europese culturen en volken vóór 1908 in het *Maandblad* wijst erop dat de strijd voor het vrouwenkiesrecht voornamelijk als een aangelegenheid van ‘witte’ vrouwen werd gezien. De stap om een afdeling in de tropen te verwezenlijken werd dan ook niet gezet door feministen vanuit het moederland, maar door feministen die in de koloniën leefden. Charlotte Jacobs (1847-1916), de zus van Aletta Jacobs (1854-1929) die presidente was van de VvVK in Nederland, nam het plan ter hand om een afdeling van de VvVK op te richten in NL-Indië. Deze apothekeres

Het bestuur van de Vereniging Steun Onderwijs Vrouwelijke artsen. De derde persoon van links is Charlotte Jacobs, naast haar staat Marie Kooy-van Zeggelen. Op de voorgrond de eerste 'inlandse' studente aan de School voor Inlandse Artsen. Bron: Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de VvVK, beeldarchief IIAV.

was op 1 maart 1884 naar Nederlands-Indië vertrokken. De aanleiding voor dit plan was een artikel in het *Damesweekblad voor Indië* van 26 augustus 1908 over het congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht. Daarin werd gevraagd of er bij vrouwen in Nederlands-Indië belangstelling bestond voor dit onderwerp. Het artikel fungeerde als een soort startsein voor Charlotte Jacobs om een afdeling van de VvVK in Nederlands-Indië te verwezenlijken. Er waren in Nederlands-Indië wel feministische zielsverwanten, de kunst was alleen ze bij elkaar te brengen in een gebied dat zoveel malen groter was dan Nederland. Charlotte Jacobs benaderde E.J. Heuvelink-Rotgans die op haar beurt Kooy-van Zeggelen enthousiasmeerde. VvVK-vrouw M. Nittel-de Wolff van Westerrode formuleerde in *Koloniale Studiën* in 1917 het doel van de Afdeling als volgt:

Onze vereeniging was nu daar, om de eerste en eenige gelegenheid in Indië te scheppen, waar vrouwen, konden leeren denken, konden hooren spreken en konden leeren spreken over vraagstukken buiten het eigenlijke huishouden gelegen.⁵

Voor Kooy-van Zeggelen had de strijd voor het vrouwenkiesrecht aanvankelijk ook niet de prioriteit. Volgens haar had de nieuwe afdeling bovenal een band in het leven geroepen tussen de Europese vrouwen in Nederlands-Indië.⁶ Het betrof hier uitsluitend Europese vrouwen, want ook Nittel-de Wolff van Westerrode sprak in haar artikel over "Wij Europeesche vrouwen".

De band met de VvVK in Nederland was niet sterk te noemen, omdat de Indische afdeling haar eigen gang ging. Deze band werd echter sterker toen in 1912 twee vooraanstaande kiesrechtstrijdsters naar de Indische archipel afreisden: Aletta Jacobs en de Amerikaanse Carrie Chapman Catt (1859-1947). Zij richtten in een relatief snel tempo negen nieuwe afdelingen op. Toen de afdeling Deli en Omtrek werd opgericht,

waarschuwde Lievegoed-van Buren Schele, presidente van deze afdeling, de leden al voor tanende interesse voor het vrouwenkiesrecht. Bibliotheken, leesclubs, debatingavonden en lezingen moesten het verenigingsleven bloeiend houden. Europese thema's namen een centrale plaats in tijdens lezingen en andere activiteiten. Vooral de tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913' te Amsterdam had de interesse van de VvVK-feministen in Indië. Kooy-van Zeggelen kwam op het idee om voor de tentoonstelling een Indisch Huis op het tentoonstellingsterrein in Amsterdam te realiseren dat de 'thuisblijvers' een indruk moest geven van het leven van een familie in Nederlands-Indië.

Dit bedoelt een Indisch Huis op werkelijke grootte te geven, waarin de Indische huishouding van Indië kan getoond worden. In dat huis zou eene dame als huisvrouw fungeeren; verder zouden een kokkie, een huisjongen en een baboe (desnoods ook een kind, dat tida maoe schreeuwt, meent spr. lachend) het personeel vormen.⁷

Om de nodige financiële middelen voor dit project op tafel te krijgen, reisde Kooy-van Zeggelen naar de verschillende ledengroepen op Java om geld in te zamelen. Het Indisch Huis op het tentoonstellingsterrein in Nederland kwam gereed op 20 mei 1913. Weliswaar niet met een kokkie of baboe, maar wel met heuse 'inlandse' bedienden.

Kiesrecht

Hoewel de in Nederlands-Indië gevestigde Nederlandse VvVK-vrouwen in 1915 een rekest indienden waarin kiesbevoegdheid werd gevraagd voor Europese en 'inlandse' vrouwen voor de lokale raden en de volksraad, was het in de teksten niet altijd even duidelijk wie de VvVK-feministen met 'vrouwen' bedoelden. 'Inlandse' vrouwen maakten er niet vanzelfsprekend deel van uit. Zij werden in ieder geval tot 1919 nauwelijks betrokken bij de kiesrechtstrijd. Dat de

meeste VvVK-feministen in Nederlands-Indië zich niet positief uitlieten over de 'Indische cultuur' droeg daar waarschijnlijk toe bij. Vanuit Europese 'beschaafde' zijde werd het 'verindischen' niet op prijs gesteld. Integratie in de Indische samenleving was synoniem aan verlies van Europese waarden en normen. De Europese waarden, normen, levensstijl en technologie golden als maatstaven voor de beschaving van 'inlanders'. Door deze factoren werd de identiteit van de Europese bevolkingsgroep, zeker vanaf het einde van de negentiende eeuw, zorgvuldig afgebakend.

Was er dan sprake van een bewuste strategie van de VvVK-vrouwen in de koloniën om de 'inlandse' vrouwen vaak buiten hun activiteiten te houden? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, dient gekeken te worden naar wat deze feministen schreven over de koloniën en 'inlandse' vrouwen. Karakteristiek voor de betogen was het benadrukken van de 'beschavende' arbeid van witte Europese vrouwen als legitimatie voor de begeerde burgerrechten. Feministen waren veelal gepikeerd over het feit dat het aandeel van vrouwen in de samenleving niet voldoende gewaardeerd werd. Het (anonieme) artikel 'Ik: de man' in het *Maandblad* van 15 december 1916 is exemplarisch voor de frustraties die Europese feministische vrouwen uitten, nadat de Koloniale Raad was ingesteld en uit alleen mannelijke leden bestond:

Wel halfrijpe Inlanders in den Kolonialen Raad, wel Chinezen - geen vrouw, ook al is zij boven allen twijfel de elite der Europeesche bevolking in Indië.⁸

Volgens de auteur werd het maatschappelijk belang van de Europese vrouw genegeerd en haar sociale minderwaardigheid bevestigd. Ook voor de 'inlandse' vrouw kon kiesrecht gevraagd worden wanneer zij werd geleid door de Europese vrouw, vond de schrijver. Frederike van Balen-Klaar (1861-1952) deelde de mening dat de beschaafde 'inlandse' vrouwen klaar waren voor het kiesrecht:

Dat onze O.-Indische koloniën in de laatste jaren zoo snel tot ontwikkeling komen, dat het geestelijk bewustzijn van de bevolking met den dag groeit is voor een zeer groot deel te danken aan den invloed der beschaafde vrouw. Niet enkel de Europese vrouw, maar wel degelijk ook de Inlandse, de Javaansche vrouw.⁹

Van Balen-Klaar roemde in haar artikel ook het werk van de Javaanse feministe Raden Adjeng Kartini (1879-1904). Haar volgelingen konden nu samen met de Europese vrouw verder invloed uitoefenen op de ontwikkeling van de Indische maatschappij.

Voor de VvVK-feministen stond het buiten kijf dat de Indische samenleving niet zonder de Europese vrouw kon. Geen enkele VvVK-vrouw uitte in haar artikel dan ook kritiek op de aanwezigheid van het Nederlands bestuur in Nederlands-Indië. De koloniale verhouding van Nederland en Nederlands-Indië was kennelijk geen discussiepunt. Ook voor Aletta Jacobs gold dat Nederlands-Indië Nederlands bezit was waarin 'onze inlanders' woonden. Zij deed nergens uitspraken over de onrechtvaardigheid van de Nederlandse overheersing in de koloniën.

Niettemin gaf ze wel kritiek op bepaalde aspecten van de Nederlands-Indische regering, zoals op het opiumbeleid. Ten opzicht van haar reisgezellen Chapman Catt geneerde ze zich daarvoor. Door haar nationale trots liet ze het echter niet na een positief element uit de opiumregie te noemen: het kon beter in Nederlandse handen zijn dan in de handen van "gewetelooze" Chinezen.¹⁰

Verrast

De Vereniging voor Vrouwenkiesrecht: een vereniging voor alle vrouwen? Het was bijna te mooi om waar te zijn. De vrouwen van het hoofdbestuur van de VvVK deden hun best een zo groot mogelijke achterban te scheppen. In de teksten werden voornamelijk de verrichtingen van Europese vrouwen in de koloniën aangehaald. De betogen hadden daarom fre-

quent een apologetisch karakter. Het was voor de VvVK-feministen zeker vanaf het begin van de twintigste eeuw namelijk volkomen acceptabel en gegrond wanneer vrouwen dezelfde burgerrechten als mannen kregen. Wanneer voorbeelden uit de koloniën hun argumenten konden ondersteunen, dan werd die kans niet onbenut gelaten. De Javaanse feministe Kartini werd na haar dood aangehaald als voorbeeld van een geëmancipeerde 'beschaafde inlandse' maar ook als het product van de 'beschavingswerkzaamheden' van witte Europese vrouwen. Dus in het ene geval was zij meer een zelfstandig handelend subject terwijl zij in het andere geval eerder object was.

Het onderscheid tussen westers en niet-westers was normaal in de koloniale periode. Samenwerking van Europese vrouwen met 'inlandse' vrouwen op gelijk niveau was een vreemd verschijnsel in de koloniën. Er was echter geen sprake van een door de VvVK bewust gevoerde strategie om de 'inlandse' vrouwen buiten de kiesrechtstrijd te houden.

Interesse van de bevolking voor het vrouwenkiesrecht werd positief ontvangen. Het leek zelfs of de VvVK-vrouwen verast werden door deze belangstelling. Ze verwachtten kennelijk geen steun voor het vrouwenkiesrecht van de 'inlandse' vrouwen. Voor deze vrouwen was dan ook nergens een actieve rol weggelegd. In theorie was de vrouwenkiesrechtis van de Vereniging bedoeld voor alle vrouwen. De praktijk liet zien dat de Nederlandse VvVK-feministen bepaalden dat 'inlandse' vrouwen niet geïnteresseerd waren in het vrouwenkiesrecht en er (nog) niet geschikt voor waren. 'Beschaafd' fungeerde bij die bepaling als sleutelwoord. Waarschijnlijk werden 'inlandse' vrouwen vóór 1919 niet beschaafd genoeg bevonden door de Nederlandse VvVK-vrouwen in de koloniën om daadwerkelijk lid te kunnen worden van hun vereniging. Toen de vrouwenkiesrechtstrijd in Nederland in 1919 gestreden was, moesten de vrouwen in Nederlands-Indië nog ongeveer twintig jaar wachten op hun recht. In die twintig jaren zijn 'inlandse' vrouwen wel betrokken geraakt bij de vrouwenkiesrechtstrijd. De zus van Kartini, Ajoe Roekmini Santossa, werd zelfs lid van het hoofdbestuur van de in 1927 zelfstandig geworden Vereniging in Nederlandsch-Indië.

Juliëtte van der Heijden is afgestudeerd in Gender- en Vrouwengeschiedenis aan de KUN.

1. M.C. Kooy-van Zeggelen, 'De vrouw in onze Oost-Indische koloniën'. In: A. Hogendorp, *Van vrouwenleven 1813-1913. Ontwikkelingsgang van het leven en werken der vrouw in Nederland en de koloniën*. Groningen, 1913. p. 193.
2. 'Inlanders' was in de koloniale periode een gebruikelijke, aanduiding voor de autochtone bevolking van Nederlands-Indië. Hoewel ik beseft dat het woord 'inlanders' in de huidige tijd een negatieve bijklank heeft past deze term beter in de historische context dan het concept 'autochtoon'.
3. Ik heb niet van alle personen de volledige naam kunnen achterhalen.
4. *Maandblad van de VvVK*, 15 augustus 1910, nr. 10, p. 4.
5. M. Nittel-de Wolff van Westerrode, 'Doel en streven van de vereniging voor vrouwenkiesrecht'. In: *Koloniale Studiën, extra politiek nummer* (oktober) 1917, pp. 118-119.
6. M.C. Kooy-van Zeggelen, 'Nederlandsch-Indië en het vrouwenkiesrecht'. In: *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht 1894-1919*. Amsterdam, 1919, p. 76.
7. *Maandblad van de VvVK*, 15 februari 1913, nr. 1, p. 8.
8. Idem, 15 december 1916, nr. 13, p. 8.
9. Idem, 15 juni 1915, nr. 7, p. 2.
10. A.H. Jacobs, *Reisbrieven uit Afrika en Azië*. Almelo, 1913, pp. 429-430.

Het Droste-effect

Een tentoonstelling over een tentoonstelling

Dineke Stam

“Elk onvriendelijk ongeduldig woord door de eene medewerkster aan de andere toegevoegd is een nadeel toegebracht aan de goede zaak. Het is heerlijk voor een belangrijk en mooi doel te werken. Kleine persoonlijke gevoelens van ijdelheid, licht geraaktheid, heerszucht enz., moeten daarbij op den achtergrond treden.” Deze opwekking uit het handgeschreven *Maandblaadje van de Vereniging Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid* van december 1897, is een voorbeeld van de vele prettige aanwijzingen uit het hiervoormals, die wij kregen bij het voorbereiden van de herdenkingstentoonstelling *De Glorie van het Ongeziene*.

Als makers van *De Glorie van het Ongeziene* liepen we soms tegen dezelfde vragen aan als de vrouwen die in 1898 de Nationale Tentoonstelling organiseerden. Ons onderwerp verschilde evenwel hemelsbreed. De tentoonstellingsmakers van toen wilden het publiek overtuigen van het feit dat vrouwen veel arbeid verrichtten, vaak onder erbarmelijke omstandigheden, maar dat te veel betaalde arbeid voor hen als ongepast werd beschouwd. Wij wilden de bezoekers allereerst informeren over de Tentoonstelling van toen, dat stond buiten kijf. We wilden ons publiek vooral overtuigen van het belang van de Nationale Tentoonstelling van 1898 voor de vrouwenbeweging. Door die Tentoonstelling won de beweging immers aan kracht: de gemeenschappelijke inspanning die dit enorme project vroeg, leverde nieuwe netwerken en coalities op. De Tentoonstelling zette het feminisme rond 1900 bovendien op de politieke landkaart. Aanschouwing bleek inderdaad de weg tot overtuiging, zoals Suze Groshans zich dat had voorgesteld.

Was de bedoeling van de Tentoonstelling 1898 een zo volledig mogelijk overzicht van de bestaande vrouwenarbeid te geven, wij maakten laat-twintigste eeuwse keuzen en zagen er bewust van af te streven naar volledigheid. De Tentoonstelling zelf was namelijk zo breed en encyclopedisch van opzet, dat we onmogelijk een ‘eeuw-overzicht’ hadden kunnen maken. Over de drie maanden die de Nationale Tentoonstelling duurde was bovendien al meer dan genoeg te vertellen. Als makers van *De Glorie van het Ongeziene* wilden wij ten eerste stilstaan bij het historisch moment 1898, en ten tweede wilden we de collectie van het IIAV centraal stellen, vooral het archief van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid.

Een tentoonstelling over een tentoonstelling kent vanzelfsprekend een Droste-effect: een plaatje waarin het oorspronkelijke plaatje wordt herhaald. Op verschillende momenten van de voorbereiding trad dit effect op. Zoals wij aanliepen tegen het probleem hoe nu die hoeveelheid papier uit het archief goed te visualiseren, lieten de foto's van de volle zaaltjes uit 1898 hetzelfde probleem zien; kiezen bleek ook toen niet eenvoudig. Blader je door de catalogus van 1898, dan blijkt het keuzeprobleem eens te meer. Met name de afdeling Maatschappelijk Werk bevat een opsomming van talloze (liefdadigheids)organisaties waar vrouwen in werkten en de Historische Afdeling, somt maar liefst 1100 voorwerpen op. Het is de vraag of de bezoekers van toen door de bomen het bos nog zagen. In onze moderne vormgeving hebben we er juist op gelet dat er een krachtig beeld met historische sfeer overkwam.

Ook de vele schetsen, paperassen, onderhandelingen met de architect, verzekeringspapieren en brandweervoorschriften die wij in het archief aantroffen, hadden hun actuele pendant in de alledaagse praktijk van het maken van onze tentoonstelling.

Ons voornaamste doel was het publiek te overtuigen van de grootse prestatie die de organisatrices van toen leverden.

We wilden - opnieuw met een Droste-doorkijk - dat zij zouden reageren op onze tentoonstelling zoals Ida Heijermans reageerde na het bezoek aan de historische afdeling van de Tentoonstelling van 1898: “Je voelt dat die vrouwen hebben geleden en gestreden als wij”. Uit de enthousiaste reacties van de bezoekers, bijvoorbeeld van Jeltien Kraaijeveld-Wouters die onze tentoonstelling ‘zelfs ontroerend’ vond, maak ik op dat dit overgekomen is.

Dineke Stam is historica en maakt tentoonstellingen. Onder haar leiding kwam *De Glorie van het Ongeziene* tot stand. Deze tentoonstelling is alle werkdagen, tot 31 december 1998 te bezichtigen in het IIAV.

DE GLORIE VAN HET ONGEZIENE
(TENTOONSTELLINGS-IMPRESSIE)

Uit het tentoonstellingsorgaan 'Vrouwenarbeid', 28 juli 1898.

Geschapen om te scheppen?

Simone Veld

Sinds het omvangrijke boekwerk *Met en zonder lauwerkrans* over schrijfsters uit de vroegmoderne tijd (1550-1850) verscheen, weten we dat heel veel vrouwen door de eeuwen heen geschreven hebben, ondanks alle moeilijkheden die zij daarbij ondervonden. Toch beoordelen literatuurhistorici en literatuurcritici het werk van vrouwelijke auteurs tot op de dag van vandaag veelal als marginaal en als minderwaardig aan dat van mannen. Zij lijken zich er niet van bewust dat het niet op de laatste plaats hun eigen bevooroordeelde blik is die die marginalisering en minderwaardering bewerkstelligt. Hoe dat in de negentiende eeuw in z'n werk ging, laat Toos Streng zien in haar boeiende studie *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860*.

Het boek is verdeeld in drie hoofdstukken. Het eerste behandelt de periode 1815-1848, het tweede de periode 1848-1860 en in het derde worden vergelijkingen gemaakt met andere periodes en andere landen. Streng koos niet zomaar voor 1848 als breukpunt in de periodisering. In dat jaar braken heren en der in Europa opstanden uit, waardoor de angst voor een nieuwe revolutie hoog oplaaide. Die angst voor wanorde en onrust bracht een hernieuwd streven naar maatschappelijke orde teweeg. Daarin kregen vrouwen en mannen een eigen plaats toebedeeld. Vrouwen moesten zich richten op huiselijke, mannen op publieke taken. Een anonieme schrijver formuleerde het sekseverschil zo:

"Men zou kunnen zeggen, dat de plant even als de vrouw, zich slechts tot haren engen levenskring beperkt ziet, die zij slechts verlaat, wanneer zij daaraan door eene hand van elders met magt wordt onttrokken, terwijl het dier, even als de man, onbeperkt door de wijde weereld omdoolt."

Hoe bekend klinken zulke ideeën ons in de oren.

Tot in deze eeuw toe werden vrouwen geacht zich in de huiselijke kring verdienstelijk te maken en de grenzen van de privésfeer niet te overschrijden. Ook in de zeventiende eeuw bestonden al dergelijke visies op de specifiek mannelijke en vrouwelijke taken. Dat wil echter niet zeggen dat er sprake is van continuïteit. Toos Streng laat verschillende ontwikkelingen tussen 1815 en 1860 zien.

In de periode 1815-1840 werden het mannelijke en vrouwelijke domein strikt gescheiden. De geslachtskaraktertheorie blijkt hierbij een belangrijk wetenschappelijk hulpmiddel. Deze theorie maakt een strikt onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke eigenschappen door die te formuleren in tegenstellingen. Zo wordt mannelijk geachte activiteit en rationaliteit afgezet tegen 'vrouwelijke' passiviteit en emotionaliteit. Van vrouwen werden in dat kader andere boeken verwacht dan van mannen. De onderwerpen die bij uitstek geschikt geacht werden voor vrouwen, zoals het familieleven, werden tegelijk lager gewaardeerd dan 'mannelijke' onderwerpen, bijvoorbeeld geschiedenis. Er werd dus een dubbele kritische norm gehanteerd die vrouwelijke auteurs in een lastig parket bracht. Schreven zij als vrouwen, dan werd hun

werk als minderwaardig aan dat van mannen beoordeeld, schreven zij als mannen, dan werd er verontwaardigd gereageerd op het onvrouwelijk karakter van hun werk.

In de jaren 1840-1848 is een kentering zichtbaar. Deze jaren kenmerken zich door de roep om gelijkberechtiging van man en vrouw. Daarmee gepaard ging een veranderde opvatting over mannelijk en vrouwelijk schrijverschap. Vrouwelijke schrijvers kregen steeds meer waardering en het sekseverschil leek van steeds minder belang te zullen worden. Die ontwikkeling kwam ten einde door de gebeurtenissen in 1848. Van 1848-1860 was men minder eensgezind en stonden voor- en tegenstanders van vrouwelijke scholing fel tegenover elkaar, werd er gediscussieerd over de vraag of vrouwen geschikt zijn voor het schrijverschap en kwam er opnieuw aandacht voor een 'vrouwelijke' manier van schrijven. Deze schrijfwijze werd zeer gewaardeerd. Het kwam zelfs zo ver dat op de literaire waardeschaal een omkering plaatsvond. Vanouds lager gewaardeerde 'vrouwelijke' waarden als oog voor detail werden ineens hoger gewaardeerd. Hierbij deed zich een interessant verschijnsel voor. In plaats van de kunst als geheel tot vrouwelijk gebied te verklaren, riepen critici de kunst uit tot de plaats waar mannelijke en vrouwelijke waarden samenkomen. Met deze 'androgynisering van de kunst en de kunstenaar' werd voorkomen dat het hele denksysteem dat mannelijkheid met 'hoog' en vrouwelijkheid met 'laag' verbindt, op de helling moest.

In het derde hoofdstuk vergelijkt Streng de door haar onderzochte periode met die van 1898-1930. Dat doet zij aan de hand van het proefschrift van Erica van Boven: *Een hoofdstuk apart, 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*. In beide periodes veranderden de literaire, sociologische en ideologische normen voortdurend, zoals ook hun onderlinge verhouding veranderde. Maar de dubbele moraal voor mannen en vrouwen was een constante. Een vergelijking van Nederlandse opvattingen over vrouwen en schrijverschap met die in het buitenland levert geen opvallende verschillen op.

Wie deze vlot geschreven, interessante en toegankelijke studie leest, raakt ondertussen doordrongen van het feit dat de geschiedenis geen lineaire ontwikkeling doormaakt, maar vele breuken kent. Dat geldt ook voor de geschiedenis van de vrouwenemancipatie. De lezer(es) is gewaarschuwd.

Simone Veld doet promotie-onderzoek naar de discussie over de aard, capaciteiten en taken van vrouwen in de Nederlandstalige literatuur van de Renaissance. Zij is verbonden aan het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur (OGC) in Utrecht.

Toos Streng

Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860. Met een woord vooraf van Nelleke Noordervliet.

Amsterdam University Press; f 35,-. ISBN 90 5356 265 6.

Boeken in 't kort

Nelleke Manneke

Vrouwen van kaliber. Politievrouwen in de twintigste eeuw.

Verloren, Hilversum 1998. f 29,50.

De Rotterdamse gemeentepolitie was in 1911 het eerste Nederlandse korps dat een vrouw met opsporingsbevoegdheid aanstelde. Toch werden pas in de jaren tachtig vrouwen toegelaten tot alle politie-onderdelen. Maar nog steeds vormen zij een minderheid. Aan de hand van literatuur- en archiefonderzoek werd materiaal verzameld over de geschiedenis van Nederlandse politievrouwen. Deze studie verscheen bij de tentoonstelling *Zij de politie. Honderd jaar vrouwen bij de politie* in het Nederlands Politie Museum in Apeldoorn.

Francisca de Haan

Gender and the politics of office works. The Netherlands 1860-1940.

Amsterdam University Press, Amsterdam 1998. f 79,50 (gebonden).

Wat betekende het voor vrouwen om op kantoor te werken in deze periode? Welke weerstand ondervonden zij van mannen? Dit boek gaat in op de betrokkenheid van de vrouwenbeweging bij het vrouwelijk kantoorpersoneel, de strijd van vrouwen om lid te kunnen worden van een vakbond, de rol van het Instituut Schoevers, het verzet tegen het vrouwelijk kantoorpersoneel tijdens de twee wereldoorlogen en tenslotte de manier waarop vrouwen terugkijken op de periode dat ze zelf op kantoor hebben gewerkt, inclusief hun ervaringen met seksuele intimidatie. *Gender and the politics of office works* is een bewerkte en verkorte versie van *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940* (Verloren, 1992).

Marjet Derks en Saskia Verheesen-Stegeman

Wetenschap als Roeping.

Prof. dr. Christine Mohrmann (1903-1988), classica.

Vantilt, Nijmegen, 1998. f 19,90.

Deze biografie van de eerste vrouwelijke hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen verschijnt in het kader van het 75-jarig bestaan van deze universiteit. Dit boek is het eerste deel van de serie *Vrouwen van Formaat*, waarin katholieke vrouwelijke pioniers binnen de wetenschap centraal staan.

Jannie Poelstra

Vrouwen aan het Spaarne. Op zoek naar nieuwe wegen.

De Vrieseborch, Haarlem, 1998. f 39,90.

In de serie *Haarlemse Miniaturen* verscheen een prachtig geïllustreerd boek waarin de geschiedenis van Haarlemse vrouwen centraal staat. Beschreven wordt de actieve betrokkenheid van opmerkelijk veel Haarlemse vrouwen bij de Nationale

Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898. Het uitgangspunt van dit boek is die Nationale Tentoonstelling waarin een overzicht werd geboden van de wegen die vrouwen bewandelden en de nieuwe wegen waarnaar zij op zoek waren. Het eerste deel gaat over de tweede helft van de negentiende eeuw, het volgende gaat over het jaar 1898 en wat daaruit voortkwam. Deel drie behandelt de jaren tussen de eerste en de tweede feministische golf. Het laatste deel is een impressie van die tweede golf en wat er op volgde.

Dorothee Sturkenboom

Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw.

Verloren, Hilversum 1998. f 54,00.

Dit proefschrift presenteert de achttiende eeuw als de periode waarin de Nederlandse burgerij haar eigen emotionele identiteit ontwikkelde, een identiteit die door mannelijkheid en deugdzaamheid gekenmerkt moest worden. Dorothee Sturkenboom onderzocht hoe de auteurs van spectatoriale weekbladen tegen verschillende emotionele verschijnselen aankeken, welke woorden ze gebruikten om ze benoemen, hoe zij dachten over de seksegebondenheid van de 'hartstochten' en op welke wijze emotieopvattingen tijdgebonden waren.

Dolly Verhoeven e.a. (redactie)

Klederdracht en Kleedgedrag.

Het kostuum Harer Majesteits onderdanen (1898-1998).

SUN, Nijmegen, 1998. f 49,90.

Een van de geschenken die koningin Wilhelmina in 1898 bij haar inhuldiging ontving, was een tentoonstelling van nog in gebruik zijnde klederdrachten. Bij haar vijftigjarig jubileum ontving zij opnieuw een collectie drachten. Voor het Openlucht-museum en het Historisch Museum Apeldoorn aanleiding om in dit Wilhelmina herdenkingsjaar 1998 opnieuw aandacht te besteden aan het thema klederdracht. *Klederdracht en kleedgedrag* is een rijk geïllustreerde bundel over het gebruik en de betekenis van dracht in de afgelopen hon-

derd jaar. Het boek is een samenwerkingsproject van beide musea met de Nederlandse Kostuumvereniging en de Stichting Volksklederdrachten.

Anneke Ribberink

Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters.

Een geschiedenis van de aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973.

Verloren, Hilversum 1998. f 59,00.

De vroege start van de Nederlandse tweede feministische golf manifesteerde zich in de oprichting van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij. In dit proefschrift wordt de geschiedenis van deze organisatie beschreven, met het accent op de hoogtij-jaren 1968-1973. Om het karakter van MVM en haar plaats in de Nederlandse samenleving te analyseren, maakte Anneke Ribberink gebruik van het generatieconcept.

Cora Hollema en Pieter Nel

Kouwenhoven

Thérèse Schwartz (1851-1918). Een vorstelijke portrettiste.

Walburg Pers, Zutphen, 1998. f 39,90.

Gevierd tijdens haar leven, maar na haar dood bijna vergeten: nu in 1998 opnieuw bekend door de omslag van de Wilhelminabiografie door Cees Fasseur. Deze nieuwe studie over Thérèse Schwartz volgt haar loopbaan: haar eerste schreden onder haar vaders hoede, haar opleiding in München en Parijs, haar contacten met de Amsterdamse elite en het hof en haar opdrachten voor het koningshuis. De auteurs werpen nieuw licht op haar bekendheid met vroegere hofschilderessen, op de stimulerende invloed van haar vaders Amerikaanse voorgeschiedenis en op haar virtueuze techniek. Liesbeth Brandt Corstius schreef het voorwoord.

Manon van der Heijden

Huwelijk in Holland.

Bert Bakker, Amsterdam, 1998. f 49,90.

Studie naar de stedelijke rechtspraak en de kerkelijke tucht tussen 1550 en 1700 in de steden Rotterdam en Delft. *Huwelijk in Holland* geeft een beeld van de toentertijd zwaar beoordeelde overtredingen als overspel, seks voor het huwelijk en verbroken verlovingsen.

Martin Bossenbroek en

Jan H. Kompagnie

Het mysterie van de verdwenen bordelen

Bert Bakker, Amsterdam 1998. f 49,90.

Bordelen waren een normaal verschijnsel in Nederland. Rond de eeuwwisseling werden bordelen plotseling verboden en daarmee verdween de betaalde liefde uit het openbare leven. In deze studie wordt naar de oorzaken gezocht.

Samenstelling: Zonneke Matthée

IFRWH-News

Uitgave: Nederlands Postmuseum,
Den Haag

Deze rubriek bevat een selectie uit de meest recente nieuwsbrieven van de International Federation of Researchers in Women's History (IFRWH). Wie direct contact met de IFRWH wil opnemen, kan een e-mail versturen naar Lynn Abrams (L.Abrams@modhist.arts.gla.ac.uk), of naar de Nederlandse vertegenwoordigster van de IFRWH, Berteke Waaldijk (Berteke.Waaldijk@let.ruu.nl). Geïnteresseerden kunnen ook terecht op het Internet: <http://www.arts.unimelb.edu.au/Dept/History/ifrwh.html>.

Congressen

Oslo 2000

De IFRWH nodigt iedereen uit papers in te dienen voor de IFRWH/ICHS-Conferentie die van 6 tot 13 augustus 2000 in Oslo gehouden zal worden. De conferentie heeft als thema: Conflict and cooperation in sites of cultural co-existence. Perspectives from women's history.

De organisatie is vooral op zoek naar mensen die een voordracht kunnen houden over conflict- en/of samenwerkingssituaties op plaatsen waar vrouwen en mannen van elkaar bestrijdende culturen samen een geografische of geo-politieke ruimte delen. Gedacht kan worden aan de situatie in koloniale en post-koloniale samenlevingen, of samenlevingen waar sociale en politieke verhoudingen (bijvoorbeeld na een oorlog) zijn gevormd door verschillen in ras, klasse, sekse, etniciteit, religie of seksuele voorkeur. Het organiserend comité, dat bestaat uit Nancy Hewitt (Rutgers University, VS; Mrinalini Sinha, Southern Illinois

University, VS en Ida Blom, Universiteit van Bergen, Noorwegen) vraagt geïnteresseerden een kort voorstel in te dienen, samen met een kort cv. De voorstellen moeten in drievoud, voor 15 maart 1999 worden ingediend bij: Prof. Nancy A. Hewitt, Dept. of History, Van Dyck Hall, 16 Seminary Place, Rutgers University, New Brunswick, NJ 08901, USA.

De voorstellen kunnen niet gemaaid worden. Het e-mail adres van Nancy Hewitt kan wel gebruikt worden om informatie aan te vragen. Adres: newitt@acpub.duke.edu

Zorg

Tussen 18 en 20 juni 1999 zal The Canadian Association for History of Nursing een conferentie houden in Edmonton, Alberta. Voorstellen op elk gebied van de geschiedenis van verpleging en gezondheidszorg kunnen voor 31 oktober 1998 gestuurd worden naar Judith Hibberd.

Informatie: Judith Hibbard, Faculty of Nursing, University of Alberta, Edmonton, Alberta, T6G 2G3, Canada. E-mail: judith.hibberd@ualberta.ca.

Landschap

Van 31 mei tot en met 1 juni 1999 zal er in Pennsylvania een conferentie plaatsvinden over gender en ruimte. De bedoeling is wetenschappers van allerlei disciplines bij elkaar te brengen die zich bezighouden met kwesties op het gebied van gender en landschapsgeschiedenis. Daarbij moet gedacht worden aan historici, geografen, architecten, kunsthistorici, stadshistorici, sociologen, kunstenaars en mensen uit het veld van vrouwenstudies.

Informatie, ook over het insturen van voorstellen: Roberta Moore, The Pennsylvania State University 225 The Penn Stater Conference Center Hotel, University Park PA 16802-7002. Telefoon: + 814 863 5120. Fax: + 814 864 5190. E-mail:

ConferenceInfo1@cde.psu.edu. Internet: <http://www.outreach.psu.edu/CI/GenderedLandscapes/>

Tijdschriften

Contours

Het nieuwe tijdschrift *Contours* wil een multi-disciplinair platform zijn om wereldwijd de ervaringen van mensen met een Afrikaanse achtergrond te bundelen. Het is de bedoeling dat het tijdschrift zal gaan bestaan uit wetenschappelijke artikelen, fictie, poëzie en sociaal-culturele commentaren.

Hoewel de voorkeur uitgaat naar bijdragen die zijn geschreven in het Engels, zullen ook die in andere talen worden opgenomen, samen met een vertaling.

Contours zal worden gepubliceerd door de Indiana University Press en wordt gesteund door het African & African-American Studies Program en de Vakgroep Geschiedenis van de Duke University.

Informatie: *Contours*, Duke University, Box 90719, 121-N Carr Building, Durham, NC 27708, USA. Telefoon: + 919 660 3197. Fax: + 919 660 3198. E-mail: llhorn@acpub.duke.edu.

JWH

Het Journal of Women's History bereidt een speciaal nummer voor over vrouwen, armoede en politieke economie. Dit nummer zal worden gecoördineerd door gast-redacteur Stephanie J. Shaw, en het zal verschijnen in het begin van 2000. De deadline was 15 augustus 1998.

Informatie: Journal of Women's History/Poverty issue, c/o Department of History, The Ohio State University, 106 Dulles Hall, 230 West 17th Avenue, Columbus, OH 43210-1367, USA.

Diversen

Fawcett Library

De Fawcett Library heeft de beschikking gekregen over 4,2 miljoen pond om Groot-Brittannië's eerste National Library of Women op te richten. Waarschijnlijk zal de jaarlijkse conferentie van de WHN in 2000 in deze nieuwe bibliotheek gehouden worden.

Informatie: <http://www.lgu.ac.uk/phil/fawcett.htm>.

Cd-rom

Aan de Universiteit van Glasgow is lesmateriaal op het gebied van vrouwengeschiedenis op een cd-rom gezet. De cd is geschikt voor 'undergraduate teaching'. Er worden vijf thema's behandeld, namelijk: Women & war in 20th century Britain; Women, cities and social change; Medicine, biology and women's bodies; Women's politics, c. 1780-1870 en Feminism and women's politics.

Informatie: TLTP Courseware consortium, 1 University Gardens, University of Glasgow, Glasgow G12 8QQ. Telefoon: + 141 330 6979.

E-mail: tltphist@dish.gla.ac.uk. Internet: <http://www.ihr.sas.ac.uk/women>.

H-Frauen-L

Voor mensen die geïnteresseerd zijn in vrouwen en sekse in vroeg-modern Europa is er een leuke site op Internet. De site bevat boekrecensies en informatie over onder andere congressen, lesmaterialen, vertalingen en bibliografieën.

Adres: <http://www.h-net.msu.edu/~frauen-I>. Wie op de lijst van deelnemers wil komen te staan, kan een e-mail sturen naar: listserv@h-net.msu.edu.

Samenstelling: Marijke Huisman en Berteke Waaldijk

Agenda

NVR-manifestatie Vrouw en Werk 1898-1998

27 en 28 november

Programma:

Vrijdag 27 november

10.30-12.30

- * Opening manifestatie, welkomstwoord door voorzitter Joke Stam-Lazonder
- * Presentatie van het boek *Feministische Openbaarheid*. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 door Maria Grever en Berthe Waaldijk
- * Een gesprek met drie generaties vrouwen: Hilda Verwey-Jonker, Agnes Samuel en Laila Berrich
- * Muzikaal intermezzo
- * Opening van de presentatiemarkt door een zeer gewaardeerde gast

13.45-15.15

- * Ontmoetingen met mensen: religie als bron van inspiratie
- * Onderwijs en (volwassenen-)educatie in Nederland en elders in de wereld; er wordt een verbinding gelegd met de wereldvrouwenconferentie van Beijing door NVR en NOVIB. Sprekers o.a. Trudy Blokdijk, Caroline Wildeman en Annelies Pierrot.

Zaterdag 28 november

10.00-12.30

- * Burgers in een duurzame samenleving
- * Vrouwen en politiek

Informatie: Teatske de Jong, tel. 030-2720468. Of: <http://www.vrouwen.net/nvr/>

De Stichting Vrouwengeschiedenis van de Voegmoderne Tijd (SVVT) organiseert op zaterdag 13 februari van 14.00 uur tot 17.00 uur een studiemiddag met als thema 'Vrouwen en arbeid'. De middag zal bestaan uit drie workshops, die gegeven zullen worden door Hilde van Wijngaarden (die onderzoek doet naar Bedeelden in Zwolle in de zeventiende eeuw), Dini Helmers (Gestrande huwelijken in de tweede helft van de achttiende eeuw) en Ariadne Schmidt (Weduwen in Leiden in de zeventiende eeuw). Belangstellenden zijn van harte uitgenodigd. Voor leden van de SVVT is de middag gratis te bezoeken, aan niet-leden wordt een bijdrage van f 5,- gevraagd. Voor meer informatie kunt u terecht op de homepage van de SVVT (<http://www.iisg.nl/~womhist/svvt.html>), bij Ariadne Schmidt (020-6829057) of bij Dini Helmers (020-6961525).

Tentoonstellingen

Beroep Kamerlid (v)

Deze tentoonstelling bestaat uit grote portretten van de 170 vrouwen die tussen 1918 en mei 1998 zitting hadden in de Tweede Kamer. De portretten tonen de kamerleden in actie. Van de 26 nieuwkomers (v) in de Tweede Kamer sinds mei 1998 is een groeps-

portret gemaakt. Behalve biografische informatie over deze Kamerleden is er ook een audioprogramma dat een indruk geeft van de strijd voor het vrouwenkiesrecht en van mannelijkheid en vrouwelijkheid in de politiek.

Plaats: *Statenpassage van het gebouw van de Tweede Kamer, ingang Lange Poten 4, Den Haag.*

Datum: 30 september t/m 18 december 1998.

Samenstelling: *Francisca de Haan en Dineke Stam.*

De vrouw in de politieke prent 1898-1998

Prenten en tekeningen uit de Atlas Van Stolk

De inhuldiging van Wilhelmina stond in schril contrast met het gebrek aan politieke zeggenschap voor vrouwen op dat moment. In de volgende eeuw veranderde er in dat opzicht veel. Deze tentoonstelling toont hoe politieke tekenaars het dagelijks nieuws beeldend samenvatten of vertekenden en welke middelen zij daarvoor gebruikten. De prenten zijn tentoongesteld zoals zij in dagen weekbladen werden gepubliceerd. Van een aantal tekenaars onder wie Johan Braakensiek, Louis Raemakers, L.J. Jordaan, Opland, Frits Müller en Theo Gootjes is ook origineel materiaal te zien.

Plaats: *Het Schielandhuis, Korte Hoogstraat 31, 3011 GK Rotterdam*

Datum: 6 november 1998 t/m 28 februari 1999

Informatie: *Annewien Mol, tel. 010-2176717*

Personalia

Mw dr M.A.C. de Haardt is met ingang van 1 juli j.l. benoemd tot bijzonder hoogleraar *Feminisme en Christendom* op de Catharina Halkes-leerstoel aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Schrijfster en beeldhouwster **Truus Menger** is op haar vijfenzeventigste verjaardag, (29 augustus j.l.) benoemd tot officier in de orde van Oranje Nassau.

Marja van Tilburg ontving ter bekroning van haar proefschrift *Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur, 1780-1890* een prijs van f 5.000,- van de Marga Klompé Stichting. Deze prijs werd uitgereikt op 31 oktober j.l. aan de Katholieke Universiteit Brabant.

Samenstelling: *Zonneke Mattheé*

VVG--nieuws--berichten...

Mededelingen VVG-bestuur

- * De Algemene Ledenvergadering van de VVG wordt gehouden op **zaterdag 27 maart 1999**. Plaats: ILAV. Aanvang: 11.30 uur. Op de agenda staan o.a. een bestuurswisseling (afscheid van Evelien Rijsbosch) en een wijziging van de statuten.
- * Aansluitend op de ALV vindt de studiemiddag **Historica op de arbeidsmarkt** plaats. Succesvolle en minder succesvolle historici en historicae vertellen over hun loopbaanervaringen. Na enkele korte lezingen volgt een forumdiscussie over de vraag: hoe kan de positie van vrouwelijke historici binnen en buiten de academische wereld versterkt worden? Andere vragen zijn: wat kun je tijdens je opleiding doen om je kansen op werkgelegenheid te vergroten? Welke beroepsgroepen zijn geschikt en aantrekkelijk voor historici/cae?
- * De precieze agenda van de ALV en het programma van de studiemiddag worden in *Historica* nr. 1 van 1999 bekend gemaakt.

Johanna W.A. Naberprijs 1999

De Johanna W.A. Naberprijs werd in 1989 ingesteld door de Stichting Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis met de bedoeling het onderzoek op het gebied van vrouwengeschiedenis te bevorderen. De prijs bedraagt f 1.000,- en is genoemd naar Johanna Wilhelmina Antoinette Naber (1859-1941), schrijfster van talrijke historische studies en een van de oprichters van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging in 1935.

De allereerste Naberprijs is in 1989 toegekend aan Monique Stavenhagen en Jeanette Dorsman voor hun scriptie *Nooit gehuwd maar niet alleen. Vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klassen in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw*. In 1992 werd de scriptie van Roos Vermeij, *De "vrouwendingen" van mej. mr. Marie Anne Tellegen* bekroond. Hilde van Wijngaarden won in 1994 de Naberprijs met haar scriptie *Barber Jacobs en andere uitdraagsters. Werkende vrouwen in Amsterdam in de zestiende en zeventiende eeuw* en in 1996 ging de prijs naar Marijke Huisman voor haar scriptie *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Feminisme en evolutiedenken in Nederland (1913-1918)*. De vijfde prijsuitreiking zal in mei 1999 plaatsvinden, tegelijk met de presentatie van het 19e Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis.

De Jaarboek-redactie wil hierbij afstuderenden en afgestudeerden oproepen tot mededinging naar de vijfde Johanna W.A. Naberprijs. Voor deze prijs komt een ieder in aanmerking die aan een Nederlandse universiteit of hogeschool een afstudeerscriptie op het gebied van vrouwengeschiedenis heeft geschreven. De auteurs behoeven geen historici te zijn, als het onderwerp van hun scriptie maar betrekking heeft op vrouwengeschiedenis. Voorwaarde voor deelname aan de Johanna W.A. Naberprijs 1999 is dat de scriptie is afgerond in de periode tussen 1 december 1996 en 1 december 1998. Deelnemers dienen vóór 1 januari 1999 hun scriptie in drievoud en voorzien van een volledig ingevuld deelnameformulier in te leveren.

Geïnteresseerden kunnen een deelnameformulier en het reglement van de Johanna W.A. Naberprijs opvragen bij: *Hilde van Wijngaarden, Sumatrastraat 58-I, 1094 NG Amsterdam, tel: 020-6638013.*